

# Naar een sterker NL



Een agenda voor hernieuwd vertrouwen in de toekomst en een weerbaar Nederland

# Inhoud

Samenvatting

4



## Onze nieuwe koers; een terugblik

Terugblik  
Brede welvaart naar een hoger  
plan tillen



## Wat is er veranderd?

7 De uitdagingen zijn toegenomen  
8 Nieuwe dreigingen  
Conclusie



## Beleidsagenda van het bedrijfsleven voor Brede Welvaart

10 3.1 Een productieve en sterke economie 16  
10 3.2 Een sociaal en inclusief Nederland 22  
14 3.3 Duurzaamheid en onze leefomgeving 28  
35 3.4 Veiligheid en economische weer-  
baarheid



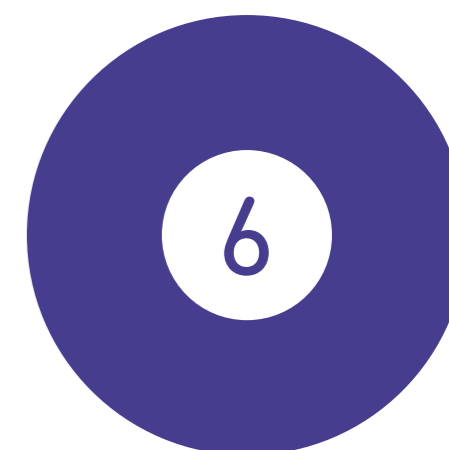
## Samenwerken in een Rijnlands model 2.0

Wat bedoelen we met een  
Rijnlands model 2.0? 42  
Overheid is overbelast 43  
Vooruitblik 44



## Financieel kader

48 Slot



50

# Samenvatting

- Begin 2021 presenteerden we een nieuwe koers naar 2030 met brede welvaart als leidraad. Dit gebeurde na een uitgebreid onderzoek onder leden, ondernemers en experts (Brugproject). Wij gaven daar inhoudelijk langs drie lijnen invulling aan: 1) naar een productief Nederland, 2) naar een inclusief Nederland en 3) naar een duurzaam Nederland.
- Naast deze inzet introduceerden we ook een nieuwe rolopvatting over de rol van het bedrijfsleven (Rijnlands model 2.0). Bedrijven nemen daarin verantwoordelijkheid voor de externe effecten van hun bedrijfsvoering. We constateerden bovendien dat de overheid overbelast was. Daarom gaven we ook aan actief te kijken wat ondernemers zelf kunnen doen aan maatschappelijke vraagstukken.
- Drie jaar later is het tijd om de tussentijdse balans op te maken en waar nodig onze koers te updaten.
- In onderstaande box een kleine greep uit wat we afgelopen drie jaar hebben gedaan om onze nieuwe koers handen en voeten te geven. In de hoofdstukken hierna vindt u meer voorbeelden.
- In deze update constateren wij dat onze eerdere analyse uit 2020 onveranderd actueel is. De uitdagingen waar Nederland voor staat zijn nog dezelfde. Sterker nog, de spanningen in de samenleving zijn eerder toe- dan afgenomen, het ondernemersklimaat is verslechterd en dat de overheid niet in staat is grote opgaven op te lossen is nog zichtbaarder geworden.
- Een *fundamentele* verandering ten opzichte van 2020 is evenwel dat de internationale veiligheidscontext van Nederland drastisch verslechterd is. Zo is er sprake van een grootschalige oorlog aan de oostgrens van Europa terwijl we voor onze veiligheid steeds minder op de VS kunnen rekenen. Cybercriminelen en

ons minder welgezinde landen bedreigen onze kritieke infrastructuur en democratie. Onze veiligheid is dus geen gegeven meer. Dat geldt ook voor onze economische veiligheid. Op het vlak van nieuwe technologie woedt een internationale race waarbij Europa sterk achterblijft. De handelsoorlog van de VS met China houdt aan en dreigt van Europa een speelbal te maken. Voor kritieke grondstoffen zijn wij in hoge mate afhankelijk van een klein aantal landen die niet terug zullen schrikken om deze machtspositie tegen ons te gebruiken.

- We zetten na het opmaken van de tussensbalans daarom een aantal nieuwe accenten op de drie pijlers uit onze koers in 2021, maar vooral voegen we een vierde pijler toe aan onze koers: *de veiligheid en economische weerbaarheid van Nederland*.

- Op de *pijler economie* (Productief NL) is het zaak flink gas bij te geven om te zorgen dat onze productiviteit en ons ondernemingsklimaat weer verbetert. Voor een *sociaal Nederland* is, als volgende stap om mensen weer meer grip op het leven te geven, aandacht nodig voor sociale innovatie. Voor de *pijler duurzaamheid* is het nodig dat we de komende jaren maximaal focussen op de uitvoering van alle bestaande klimaatplannen en beginnen met

het bouwen van circulaire productieketens (óók met het oog op onze onafhankelijkheid!).

- De nieuwe vierde pijler, onze *weerbaarheid*, vraagt onder meer om het stevig opbouwen van militaire capaciteit, onafhankelijker worden waar het gaat om kritieke grondstoffen en sleuteltechnologieën en meer aandacht voor het tegengaan van ondermijning en cybercrime.

- Onze nieuwe koers voorzagen we in 2021 ook van een investeringsagenda. In deze update geven we aan dat Nederland daarmee door moet gaan, juist ook nu er veel discussie is over de overheidsfinanciën. Investeren leidt immers tot verbetering daarvan.

- Maar we kunnen nog zo'n goede agenda voor Nederland hebben – alles staat of valt met het vermogen van ons land om zaken voor elkaar te krijgen. Onze overheid is overbelast en ontbeert uitvoeringskracht. Zij krijgt de vraagstukken van Nederland niet in haar eentje opgelost. Ondernemers zijn oplosers, hun kracht is juist om dingen voor elkaar te krijgen. Daarom willen zij de komende jaren graag onderdeel van de oplossing zijn voor de problemen van Nederland.

## Een beknopte selectie van wat we de afgelopen periode deden

- Op basis van de nieuwe koers maakten we klimaatplannen waardoor de doelen voor 2030 nu voor het eerst in beeld zijn. We werkten met een brede alliantie aan oplossingen voor het stikstofprobleem.
- We maakten met vakbonden een advies (SER MLT) voor het kabinet voor meer zekerheid voor werkenden en meer wendbaarheid voor ondernemingen, met bijvoorbeeld een einde aan eindeloze ketens van tijdelijke contracten. Dit wordt nu omgezet in wetgeving.
- Om het nieuwe Rijnlands model 2.0 invulling te geven stelden we verder een Tax Governance Code op waardoor bedrijven inzicht geven in waar ze welke belasting betalen en ook werd de corporate governance code aangepast.
- De verbinding naar de samenleving versterkten we op allerlei maatschappelijke niveaus (landelijk en regionaal) en thema's. We deden dat door de opzet van een 'bruginfrastructuur' en een community van 'bruggenbouwers'. Hiermee zijn allerlei initiatieven ontdekt/ontwikkeld en is de deelname van bedrijven daaraan gestimuleerd van Warme huiskamers tot het programma NL werkt aan werk.

# 1. Onze nieuwe koers; een terugblik

## Terugblik

Drie jaar geleden presenteerden VNO-NCW en MKB-Nederland een nieuwe koers: Ondernemen voor brede welvaart. Dat was niet voor niets. Ondernemers en bestuurders uit het bedrijfsleven maakten zich al enige tijd ernstig zorgen over de toenemende spanningen in de samenleving. Daarom hebben we ons gedurende anderhalf jaar (in 2019 en 2020) verdiept in de oorzaken en mogelijke oplossingen.

Met talloze deskundigen, ondernemers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties werd gesproken, aangevuld met onderzoek onder 1.300 ondernemers. De inzichten en conclusies uit dit zogeheten [Brugproject](#) waren dat Nederlanders het gevoel hadden grip op hun leven en leefomgeving kwijt te zijn, dat de kansongelijkheid was toegenomen en dat de economische groei niet iedereen voldoende bereikt had.

Dat deze maatschappelijke onvrede niet weg is, bleek onlangs nog (zie kader Maatschappelijke onvrede).

Uit ons onderzoek werd verder duidelijk dat de overheid overal in het land overbelast is.

Te veel van de verantwoordelijkheid voor de samenleving is uitbesteed aan de overheid, maar de vraagstukken zijn daarvoor te complex, signaleerden we. Tegelijkertijd zagen we ook hele mooie dingen in ons Brugonderzoek. Zo zagen we prachtige initiatieven in het hele land (zie kader de zeven maatschappelijke bijdragen van ondernemingen) hoe ondernemers bijdragen aan de samenleving. Duidelijk is dat bedrijven zoveel meer doen dan alleen het runnen van hun bedrijf en Nederland voorzien van de producten en diensten die we allemaal elke dag nodig hebben en nieuwe oplossingen bedenken. Van sponsoring van de lokale toneelvereniging tot vroegtijdige schoolverlaters terug naar school krijgen en tal van andere bijdragen aan de (lokale) samenleving.

Al deze inzichten uit het Brugproject waren de basis voor onze nieuwe koers. Inhoudelijk kozen wij daarbij **brede welvaart** als kompas (zie kader Brede welvaart). Dat betekent dat wij ons niet alleen richten op economische groei vanuit de gedachte dat als dat goed gaat, 'de rest' ook wel goed komt. Het betekent dat we ons ook richten op het bereiken van een inclusieve samenleving, met gelijke kansen voor iedereen, en een duurzaam Nederland.

### Maatschappelijke onvrede

- De maatschappelijke onvrede is de afgelopen jaren toegenomen. Volgens het SCP vindt een op de vijf Nederlanders dat de overheid zó slecht functioneert, dat het hele systeem het beste 'omvergeworpen' kan worden. Een op de drie Nederlanders is voor hardere acties tegen de overheid.
- In november 2023 gaf bij een [representatieve steekproef](#) 75 procent van de ondernemers aan ontevreden te zijn over het beleid van Nederland en de onvrede over alle (steeds wisselende en nieuwe) regels is hoog.
- De onvrede onder burgers en ondernemers laat zich samenvatten als een gemis aan grip op het leven en de leefomgeving en het vertrouwen in de politiek blijft laag. De grootste groep vindt dat het de verkeerde kant opgaat met Nederland. Dat uit zich in irritatie over migratie en over het onvermogen van onze overheid om problemen op te lossen. Ondernemers ergeren zich eveneens aan dit onvermogen en aan de instabiliteit van het overheidsbeleid en de geëxplodeerde regeldruk.

### De zeven maatschappelijke bijdragen van bedrijven

Samengevat leveren bedrijven, naast hun producten en diensten en oplossingen voor tal van maatschappelijke problemen, op zeven manieren een belangrijke maatschappelijke bijdrage:

1. Bedrijven zorgen voor werk en banen.
2. Bedrijven brengen de belastingen op waardoor we onze publieke voorzieningen in stand kunnen houden en verbeteren. Van ons onderwijs tot de zorg tot onze politie.
3. Bedrijven bieden een plek om je te ontplooiën en ontwikkelen.
4. In bedrijven komen mensen uit de hele samenleving samen en ze zorgen daarmee voor sociale cohesie en wederzijds begrip. Juist binnen bedrijven komen we elkaar allemaal tegen op de werkvloer.
5. Bedrijven bieden een plek voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt (participatiebanen)
6. Sport; alleen al het midden- en kleinbedrijf draagt volgens Panteia jaarlijks voor ruim 1,5 miljard euro bij aan het lokale verenigingsleven en maatschappelijke initiatieven. Dat is circa drie keer de sportbegroting van de Rijksoverheid.
7. Ondernemers ondersteunen verder bijvoorbeeld hun medewerkers bij financiële problemen en mantelzorg. Door het hele land zagen we in ons Brugproject verrassende bijdrages van ondernemers aan de lokale samenleving waar vaak niets tegenover stond en die voortkwam uit verwevenheid met en betrokkenheid bij de lokale samenleving.

### Rijnlands model 2.0

We omarmen, geïnspireerd door de talloze mooie voorbeelden uit de praktijk, naast het begrip brede welvaart ook een nieuwe opvatting over de rol van het bedrijfsleven. Concreet gaat het om verantwoordelijkheid nemen voor de externe effecten van je bedrijfsvoering. Maar het gaat er ook om als ondernemer bij te dragen aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken, conform het motto van wijlen John F. Kennedy *'Ask not what your country can do for you, ask what you can do for your country'*. Een 'Rijnlands model 2.0' noemen we dit.

Een nieuw Rijnlands elan vraagt ook iets van de overheid. Er is enerzijds de roep om een sterkere overheid, maar anderzijds is ook al langer zichtbaar dat de overheid is overbelast in uitvoeringstaken. De afstand tussen beleid en uitvoering is te groot. In een nieuw Rijnlands model 2.0 wordt de kracht van de verschillende partijen bijeengebracht en benut. Juist ondernemingen hebben vaak innovatieve oplossingen voor de problemen waar we voor staan. Als een ieder zich afvraagt wat diegene kan bijdragen aan het geheel, verandert het samenspel. En dat moet ook, want de grote transitie waar Nederland voor staat, kan niemand alleen oplossen.

### Brede welvaart naar een hoger plan tillen

Ons doel met onze koers is om de brede welvaart in 2030 op een hoger niveau te brengen dan in 2021. Drie jaar na de start is er veel gebeurd. Een goed moment om te bezien wat dat betekent voor de koers, waarbij ons doel hetzelfde blijft: het bevorderen van brede welvaart. Die brede welvaart willen we niet alleen bevorderen vanuit het verantwoordelijkheidsgevoel dat bedrijven hebben voor de samenleving. Die samenleving maakt hun bestaan immers mogelijk. Maar ook omdat gebrek aan maatschappelijke stabiliteit geen goed klimaat voor bedrijven levert om te kunnen investeren en innoveren. En juist dat is belangrijk voor toekomstig werk en inkomen en daarmee de brede welvaart op de langere termijn.

### Brede welvaart<sup>1</sup>

Het CBS meet jaarlijks hoe het staat met de brede welvaart 'nu' (aan de hand van 28 indicatoren) en 'later' (aan de hand van 22 indicatoren). Dit gebeurt op verschillende niveaus (landelijk, provinciaal, COROP, en gemeentelijk). De Sustainable Development Goals dienen daarbij als richtlijn maar er zijn meer indicatoren ontwikkeld om een beeld te krijgen van de brede welvaart. De huidige brede welvaart in Nederland wordt beschreven aan de hand van acht thema's: subjectief welzijn, materiële welvaart, gezondheid, arbeid en vrije tijd, wonen, samenleving, veiligheid en milieu. De brede welvaart 'hier en nu' heeft zich in de trendperiode (2015-2022) overwegend positief ontwikkeld en de armoede daalt bijvoorbeeld al jaren. Maar er zijn aandachtspunten, zoals ons sociaal kapitaal dat onder druk staat, kansengelijkheid en bijvoorbeeld onze biodiversiteit en waterkwaliteit.

<sup>1</sup> Zie voor meer informatie over dit begrip en alle indicatoren de brede welvaartsmonitor van het CBS: [Monitor Brede Welvaart en de Sustainable Development Goals 2023 \(cbs.nl\)](#) of zie: [Dossier: Brede welvaart en de Sustainable Development Goals \(cbs.nl\)](#)

# 2. Wat is er veranderd?

## De uitdagingen zijn toegenomen

Begin 2021 baseerden we onze inhoudelijke agenda op tien grote uitdagingen waar Nederland zich voor gesteld ziet. Wanneer we de stand van zaken nu opmaken zijn deze onverminderd van toepassing (zie pagina 11 en pagina 12).<sup>2</sup> Sterker nog de urgentie is eerder toe- dan afgenomen.

### Nieuwe dreigingen

Verder hebben we de afgelopen drie jaar een aantal ontwikkelingen gezien die de agenda van Nederland drastisch opschudt:

#### 1. Ingrijpend gewijzigde geopolitieke situatie De geopolitieke situatie is in hoog tempo verslechterd:

- Er is een gruwelijke oorlog gaande op het Europese continent met honderdduizenden doden. Het is bovendien een oorlog met Rusland dat zichzelf naast de VS en China ziet als de derde wereldmacht. Er bestaat een serieuze kans dat de territoriale ambities niet ophouden bij Oekraïne. De Europese Unie moet zich hierdoor voor het eerst sinds het einde van de koude oorlog zeer serieuze zorgen maken over haar veiligheid.
- De Verenigde Staten hebben hun anti-China en *America first*-beleid onder president Biden krachtig doorgezet en zullen dat blijven doen.
- China manifesteert zich nadrukkelijk als wereldmacht met ook in eigen land een grotere grip op de economie vanuit de partij.
- De BRICS-landen verenigen zich en laten zich de les niet meer lezen door anderen,

en zeker niet door Europa. India is sinds kort het land met de grootste bevolking ter wereld, blaakt van het zelfvertrouwen met eigen reizen naar de maan. Het is ook de vijfde economie van de wereld en een nieuwe technologische grootmacht in de maak.

- Het Midden-Oosten destabiliseert in rap tempo door de crisis in Gaza, Yemen en Iran en Irak en Syrië.
- Economische powerplay is aan de orde van de dag.
- Te midden van dit alles is Europa militair onmachtig en ons belangrijkste economische wapen, onze interne markt, takelt af. Dit terwijl kritieke infrastructuur (bijvoorbeeld online, maar ook zeekabels, et cetera) nu al dag in dag uit bedreigd wordt en onderdruk staat.

#### 2. Ons verdienvermogen staat steeds verder onder druk

De concurrentiekracht van Nederland is sterk onder druk gekomen als gevolg van onder meer:

- De hoge energieprijzen, de staatssteun in landen buiten de EU (zoals de IRA in de VS) maar ook binnen de EU (Duitsland en Frankrijk), sterk toegenomen en knellende regulering, fiscale ingrepen en onvoorspel-



## De stand van zaken op de tien uitdagingen

- 1. Onze economie circulair maken** – De aarde warmt op en we putten haar uit. Nederland bungelt onderaan de ranglijstjes. In het oog springende ontwikkelingen sinds 2021:
  - Ten aanzien van de aanpak van de CO2-reductie heeft Nederland een enorm been bijgetrokken. Zo werd de eerste helft van 2023 de helft van alle elektriciteit opgewekt uit duurzame bronnen. Ook zijn de klimaatdoelen voor 2030 haalbaar volgens het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). Mondiaal is het de vraag of het Parijsakkoord gehaald wordt.
  - Ten aanzien van de aanpak van circulariteit zien we veelbelovende projecten, maar is collectief te weinig gebeurd om ketens te hervormen (bron: PBL), terwijl dit ook met het oog op onze autonomie cruciaal is voor meer grip op grondstoffen.<sup>3</sup>
  - Biodiversiteit: de kwaliteit van onze natuur gaat verder achteruit. Dit gaat ten koste van gezondheid én van de kwaliteit van onze productie. We zien een afname van insecten, vogels en kwaliteit van (oppervlakte)water (bron: CBS)
  - Nederlanders maken zich zorgen over klimaatverandering maar ook over wat de aanpak ervan voor hen betekent (zie: SCP).
- 2. Ons verdienvermogen structureel versterken** – Economische groei die voor Nederland wordt voorzien is te laag om in onze collectieve lasten (zorg, onderwijs, politie, defensie) te betalen. Veel seinen zijn verder op rood gesprongen afgelopen periode:
  - De productiviteitsgroei blijft laag en vertraagt, terwijl dat nog noodzakelijker is geworden in verband met de krappe arbeidsmarkt en de maatschappelijke weerstand over arbeidsmigratie. Volgens onderzoek is de gemiddelde arbeidsproductiviteit bij de overheid tussen 2015 en 2021 zelfs met 9 procent gedaald.<sup>4</sup>
  - De doorgroei van bedrijven stopt. Afgelopen tien jaar zijn er meer bedrijven gekrompen dan gegroeid, slechts 6 procent is doorgegroei naar hogere grootteklasse<sup>5</sup>.
  - Nederland is gezakt in mondiale innovatieranking (van plaats 2 naar plaats 7)<sup>6</sup>.
  - Inmiddels gaan er meer investeringen Nederland uit dan er in komen, waar concurrerende buurlanden meer investeringen weten aan te trekken<sup>7</sup>.
  - Nederland blijft ten opzichte van de ons omringende landen achter qua 'kennisintensieve startups per 1 miljoen inwoners' (Nederland #13 / Zweden: #72)<sup>8</sup>.
  - Investeren in Nederland rendeert 40 procent minder dan in de VS en 25 procent minder dan in landen om ons heen<sup>9</sup>.
  - Het aantal bedrijven dat doorgroeit van startup naar scale-up is in Nederland lager. In NL is het 16 procent en in de VS 51 procent!<sup>10</sup>.
- 3. De kansen van de digitale en technologische revolutie pakken** – Nederland staat goed opgesteld maar dreigt achter te lopen. Nederland is daadwerkelijk achter gaan lopen:
  - Artificial intelligence (AI) heeft een exponentiële vlucht genomen. Slechts 4 procent van de Nederlandse organisaties is echter volledig voorbereid op het gebruik van AI. Dit in tegenstelling tot Zweden waar 20 procent van de bedrijven klaar is voor AI<sup>11</sup>.
  - Op de tien bepalende technologiegebieden is de EU er maar in één leidend: duurzame technologie (bron: McKinsey).
  - Qua basale digivaardigheden van mensen scoort Nederland weliswaar nog goed. Tegelijkertijd zien we dat met name laaggeletterden en mensen met een lager inkomen veel minder profiteren van de mogelijkheden en minder in staat zijn eventuele gevaren voor hun baan of anderszins af te wenden. Nederland kent volgens de stichting Lezen en Schrijven nog altijd 2,5 miljoen mensen (16 jaar en ouder) die moeite hebben met lezen, schrijven en/of rekenen (18 procent van alle mensen).
- 4. Onze ruimtelijke inrichting vlot trekken** – Natuur, wonen, infrastructuur, water, economische en agrarische activiteiten concurreren steeds heviger om beschikbare ruimte. Nederland is afgelopen jaren verder op slot gegaan:
  - Uit onderzoek van Buck Consultants blijkt dat bedrijven uitbreidings- en vervangingsinvesteringen steeds vaker buiten Nederland doen. Dit mede door gebrek aan mogelijkheden hier uit te breiden. De stikstofklem die ons land gegijzeld houdt is nog steeds niet opgelost (zie ook het Economisch Instituut voor de Bouw (EIB)) en blokkeert de aanleg van nieuwe infrastructuur (boven- en ondergronds), woningen en soms zelfs de energietransitie. In vrijwel het hele land is het elektriciteitsnet inmiddels overbelast met duizenden ondernemers op de wachtlijst.
  - We hebben in 2025 zo'n vierhonderdduizend woningen te kort volgens Capital Value en de uitdaging is alleen maar groter geworden. Door gemeenten worden steeds minder vergunningen verleend voor het bouwen van nieuwe woningen. De maatschappelijke onvrede over het gebrek aan woningen is volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) toegenomen.
  - We zien grote knelpunten in infrastructuur met name rond voor onze brede welvaart belangrijke economische centra als Brainport. Zie ook recente rapport van het EIB hierover.<sup>12</sup>
  - De ruimtelijke paradox; hoewel ons land zeer dichtbevolkt is, zijn er volop mogelijkheden het slimmer in te richten. Die mogelijkheden worden nu niet benut.
  - Uit berekeningen van het PBL weten we dat de circulaire economie richting 2050 tot wel 40 procent meer ruimte vraagt. Zo is er behoefte aan ruimte voor meer recycling en (bio)grondstofverwerking, binnenstedelijke locaties voor reparatie en voor de deeleconomie.
  - Verder is het nodig flink aan de slag te gaan om Nederland groener, gezonder en meer klimaatadaptief te maken vanwege onder andere de nieuwe strijd tegen het water en het veranderend weer met meer zware regenval én tegelijk ook meer droogte.<sup>13</sup>

<sup>2</sup> Zie blz 7 en 8 van *Ondernemen voor Brede welvaart*: [https://www.vno-ncw.nl/sites/default/files/ondernemen\\_voor\\_brede\\_welvaart.pdf](https://www.vno-ncw.nl/sites/default/files/ondernemen_voor_brede_welvaart.pdf)

<sup>3</sup> Geschat wordt dat met circulaire maatregelen tot 4 Mton aan CO2-uitstoot kan worden voorkomen.

<sup>4</sup> PWC, 2023, Zie: *Hogere productiviteit uitvoeringsorganisaties is noodzakelijk - Publieke sector - Actueel en publicaties - PwC*

<sup>5</sup> Zie onder meer staat van het MKB, van het Comité voor ondernemerschap.

<sup>6</sup> Ranking van WIPO

<sup>7</sup> *Priority Points Investment Climate Study 2023 NL P 1.pdf* (amcham.nl)

<sup>8</sup> Nederlands startups schaal niet door gebrek aan kapitaal: *rapport State of Dutch Tech 2023 | Silicon Canals*

<sup>9</sup> McKinsey Global Institute: *Securing Europe's competitiveness: Addressing its technology gap, 2022*

<sup>10</sup> *The state of Dutch Tech, Techleap 2020*

<sup>11</sup> Cisco AI readiness index, 2023

<sup>12</sup> <https://www.eib.nl/wp-content/uploads/2024/03/Effecten-stikstof-op-wegenprojecten.pdf>

<sup>13</sup> Zie o.a.: <https://www.deltaprogramma.nl/nieuws/nieuws/2024/03/04/eindrapportage-zeewaarts-meebewegen-en-beschermen-bij-zeespiegelstijging>



- 5. De zorg goed en betaalbaar houden** – De stijgende kosten verdringen andere publieke zaken en te veel mensen zijn nodig in de zorg.
- De zorgkosten lopen alleen maar verder op. Sinds 2000 zijn de uitgaven toegenomen van 10 procent van het bbp tot 14,5 procent in 2020.<sup>14</sup> Als we niet handelen is straks één op de drie werknemers nodig voor de zorg volgens de WRR.
  - Theoretisch opgeleiden worden vijf jaar ouder en zij leven veertien jaar langer in goede gezondheid dan praktisch geschoolden.<sup>15</sup>



- 6. Kwaliteit onderwijs verbeteren** – Over de gehele linie nemen sinds 2009 de onderwijsresultaten in Nederland af. De onderwijsresultaten zijn de afgelopen periode verder afgenomen:
- We zien verder verslechterende onderwijsscores op gebied van rekenen en taal (PISA-scores). Nederlandse jongeren presteren op het gebied van leesvaardigheid het op één-na slechts in de EU. Eén op de drie heeft zelfs een laag leesniveau om normaal in de maatschappij mee te komen.
  - Het niveau van vwo wis- en natuurkunde is de laatste dertig jaar gedaald (bron: McKinsey).
  - In de coronajaren, waarin leerlingen veelal online les kregen, scoorden leerlingen met respectievelijk een 6,0 (po) en 5,5 (vo) net voldoende.<sup>16</sup>



- 7. De boel bij elkaar houden** – Problemen van mensen aan de basis van de samenleving stapelen zich op. Eén op de zes volwassenen in ons land heeft te maken met een stapeling van problemen. Uit onderzoek van het SCP<sup>17</sup> blijkt dat deze groep weinig financiële middelen heeft en geen sociaal netwerk om problemen het hoofd te bieden.



- 8. Zorgen dat Europa in de wereld een medebepalende speler is** – Er is sprake van een clash tussen twee economische ideologieën (staatskapitalisme China versus marktkapitalisme VS). Wereldhandel dreigt door powerplay in plaats van door regels bepaald te gaan worden. Europa is strategisch wakker geworden, maar verdere samenwerking en versterking van de EU is nodig omdat het concurrentievermogen van de Unie op een aantal terreinen is verslechterd:
- De waarde van de Europese economie lag in 2022 op 66 procent van de economie van de VS. Nog geen tien jaar geleden was de omvang ongeveer gelijk aan elkaar. China is ondertussen de EU ruimschoots voorbij. De omvang van de Chinese economie was in 2022 bijna driekwart van die van de VS.<sup>18</sup>
  - Integratie van de interne markt is gestagneerd en nationale koppen op Europese wetgeving leiden tot fragmentatie, terwijl het Europese bbp tot 2029 met 713 miljard EUR kan toenemen bij verdere integratie.<sup>19</sup> Ook maken sommige landen meer gebruik van het verruimde staatsteunkader wat ook weer tot fragmentatie van de interne markt leidt.
  - De EU is een minder aantrekkelijke bestemming geworden voor buitenlandse investeringen. Tussen 2019 en 2021 zijn buitenlandse investeringen in de EU met 68 procent gedaald ten opzichte van een stijging van 63 procent in dezelfde periode in de VS.<sup>20</sup>
  - Er zijn tussen 2017 en 2022 850 nieuwe Europese wettelijke verplichtingen bijgekomen voor bedrijven met veel en hoge compliancekosten.<sup>21</sup>
  - Energieprijzen liggen ondanks enige stabilisering nog altijd vele malen hoger dan in de VS<sup>22</sup>
  - Er zijn handelsakkoorden gesloten met onder meer Chili en Nieuw-Zeeland, maar minder dan verwacht (onder meer Mercosur, India, Australië en Indonesië lopen nog).



- 9. Balans tussen autonomie en globalisering vinden**
- De wereldwijde handel raakt volgens DNB verbrokkeld. Geopolitieke spanningen nemen toe en steeds meer landen en machtsblokken bestoken elkaar met handelsrestricties, zoals import- en exportheffingen. Dit is niet zonder gevolgen:
- De wereldhandel stagneert en de WTO signaleert toenemend protectionisme. De index van *economic freedom*<sup>23</sup> loopt terug. In 115 van de 184 onderzochte landen neemt de economische vrijheid af.
  - 'Chips zijn de nieuwe olie'. De waardeketen voor halbleiders is globaal, maar alle grote machtsblokken (VS, China, EU) trekken er hard aan om hun afhankelijkheid van andere blokken te verkleinen en eigen industrie op te bouwen.
  - We zijn steeds afhankelijker geworden van China. Zo importeert de EU 80 procent van haar grondstoffen uit China. Ook levert China 59 procent van de Europese kritieke grondstoffen. Voor bepaalde zeldzame aardmetalen ligt dit nog hoger: 91 procent. Dat maakt kwetsbaar.



- 10. Wereldwijde bevolkingsgroei** – Als de groei van de wereldbevolking niet in de pas loopt met groei van de welvaart leidt dit tot steeds meer migratie met spanningen in die samenleving tot gevolg.
- Spanning is hier onverminderd actueel. Zo speelde migratie een sleutelrol bij de verkiezingen en lijkt de maatschappelijke acceptatie van migratie verder afgenomen volgens het SCP. Immigratie staat in de top van zorgpunten van burgers (31 procent).
  - Verder is de politieke situatie in Afrika en het Midden-Oosten verder verslechterd (invloed Rusland, staatsgrepen, Gaza, Iran/ Yemen, et cetera) met waarschijnlijk een hogere migratiedruk op Europa.

baarheid, netcongestie, stagnerende vergunningverlening en een fragmenterende interne Europese markt.

- Steeds onvoorspelbaarder (fiscaal) beleid geeft meer onzekerheid bij nieuwe investeringen van ondernemingen, waar die juist nodig zijn voor de grote transities waar we voor staan.
- Verder staat druk op één van de belangrijkste facetten om goed te kunnen ondernemen het personeel (record krappe arbeidsmarkt).

of nieuwe medicijnen. Wereldwijd issprake van een *techrace*<sup>24</sup> waarin landen fors investeren om hun strategische positie op technologische innovaties en waardeketens te versterken. Om internationaal een speler van betekenis te blijven, mee te komen in de mondiale concurrentiestrijd én onze afhankelijkheid van anderen te beperken, is het verkrijgen en behouden van leiderschap op strategische technologische punten voor Nederland cruciaal.<sup>25</sup>

### 3. Razendsnelle technologische ontwikkelingen

Europa is de afgelopen paar jaar achteropgeraakt als het gaat om onder meer de (sleutel)technologieën van de toekomst:

- De ontwikkelingen op het gebied van regeneratieve AI zijn razendsnel gegaan met de introductie van OpenAI en andere taalmodellen. Dit terwijl Nederland achterloopt in de toepassing van AI (zie tabel hiervoor). Europa heeft zich gericht op het reguleren ervan maar de eerste slag gemist als het gaat om de kansen die AI biedt. Vanwege de omvang van haar markt is de EU interessant voor op AI gebaseerde producten en diensten, maar het geld wordt momenteel buiten de EU verdiend. Europa dreigt het *AI-wingewest* van de wereld te worden.
- Mede gedreven door de ontwikkeling van AI wordt de ontwikkeling van vele sleuteltechnologieën en de toepassing daarvan versneld. Denk aan data-analyses die nodig zijn voor biotechonderzoek

<sup>14</sup> 2. Ontwikkeling van de uitgaven aan zorg en welzijn in deze eeuw | CBS

<sup>15</sup> Zie: <https://www.scr.nl/nl/Publicaties/sociaal-economische-gezondheidsverschillen>

<sup>16</sup> Nederlandse leerlingen en scholieren scoren onvoldoende op digitale geletterdheid - ECP | Platform voor de InformatieSamenleving

<sup>17</sup> <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2023/05/31/een-op-de-zes-nederlanders-kampt-met-stapelning-van-problemen>

<sup>18</sup> Zie hiervoor ook [2024-01-24-Europe-AZ.pdf](https://www.allianz.com/2024-01-24-Europe-AZ.pdf) (allianz.com)

<sup>19</sup> Europe's two trillion euro dividend: Mapping the Cost of Non-Europe, 2019-24 (europa.eu)

<sup>20</sup> BUSINESSEUROPE Reform Barometer 2023 - The EU's global competitiveness under threat | BusinessEurope

<sup>21</sup> MEDEF (2023), New obligations imposed by European regulations on companies between 2017 and 2022.

<sup>22</sup> Zie o.a. [Natural Gas Weekly Update](https://www.eia.gov/natural-gas-weekly-update/) (eia.gov)

<sup>23</sup> [Index of Economic Freedom: Promoting Economic Opportunity and Prosperity by Country](https://www.heritage.org/economic/article/2023/07/index-of-economic-freedom-promoting-economic-opportunity-and-prosperity-by-country) (heritage.org)

<sup>24</sup> Peter Wennink van ASML noemt het zelfs een 'oorlog om techninnovatie'.

<sup>25</sup> Zie Nationale Technologiestrategie (2024).

**Conclusie: Weerbaarheid als noodzakelijke extra pijler in onze koers**

Onze analyse uit 2021 is kortom nog steeds springlevend. De geschetste ontwikkelingen maken wel dat één onderwerp nu een aparte plaats verdient in onze koers en om de brede welvaart te kunnen blijven verzekeren, namelijk veiligheid en de economische weerbaarheid (zie Hst 3.4).

Europa zal onafhankelijker moeten worden. Of meer precies, Europa zal meer wederzijdse afhankelijkheden moeten creëren met (aanstaande) geopolitieke wereldmachten.

Ook is het voor Europa belangrijk minder afhankelijk te worden van een paar landen voor haar grondstoffen-, halfgeleiders- en energietoevoer en Europa zal ook razendsnel haar militaire kracht moeten opschroeven. Hoewel de EU hier mee is gestart is dit noodzakelijker dan ooit.

Om deze reden hebben we naast duurzaamheid, inclusiviteit en een sterke economie dan ook een vierde pijler toegevoegd aan onze koers (zie figuur Onze kompas): *veiligheid en economische weerbaarheid*. Zonder het waarborgen van onze veiligheid kunnen we simpelweg niet ondernemen, innoveren of verduurzamen.

**Ons kompas: wij staan voor een sterke, duurzame, sociale en weerbare economie!  
Nieuwe koers: 'Van smalle naar brede welvaart'**

**Missie/visie**

**Ons kompas: Ondernemen voor brede welvaart**

Brede welvaart stoelt op 4 samenhangende pijlers waar wij ons hard voor maken:



**Strategie**

Ondernemers en bedrijven, groot en klein, nemen verantwoordelijkheid voor maatschappelijke vraagstukken in de belangenbehartiging én door eigen projecten.





# 3. Beleidsagenda van het bedrijfsleven voor brede welvaart

## 3.1 Een productieve en sterke economie

### Onze inhoudelijke agenda ten aanzien van de economie

In 2021 richtten wij onze economische agenda op vier onderwerpen: 1) Digitalisering: digitalisering van onze economie en samenleving is één van de twee grote transitie waar we voor staan. Bijzondere aandacht vraagt AI vanwege haar drijvende kracht als *'general purpose technologie'* á la de revolutie die elektriciteit ooit betekende. 2) Kennis & Innovatie: Kennis is de enige grondstof van Nederland en het is de motor van ons toekomstig verdienvermogen. 3) Een sterke Europese en internationale focus: die focus is belangrijk vanwege onze kleine thuismarkt en omdat meer dan een derde van de banen en het inkomen van Nederland afhankelijk is van zakendoen over de grens. 4) Het stimuleren van doorgroeiend ondernemerschap: dit is één van de kurken voor economische groei.

### Nieuwe accenten

De inhoudelijke agenda op het onderwerp *Economie* geldt nog steeds. Er is ook veel gebeurd, maar tegelijkertijd staan veel seinen in de praktijk steeds meer op rood. Zo is ons ondernemingsklimaat verder verslechterd afgelopen jaren (zie separaat kader op blz. 20)

De stand van het ondernemingsklimaat en de geschetste geopolitieke en technologische ontwikkelingen maken dat we in deze pijler verder op een aantal terreinen moeten doorpakken komende jaren:

1. **Het op koers houden van de publiek-privaat investeringen in onderzoek en innovatie:** kennis en innovatie blijven dé grondstof voor ons verdienvermogen. De weg naar de 3 procent r&d leek ingeslagen maar staat onder druk door onder meer discussies over het Nationaal Groeifonds. Het is hier zaak koers te houden en ons aan te sluiten bij de internationale kopgroep en in ieder geval minimaal 3 procent van het bbp te investeren in r&d. Daarbij is het van belang een groot deel van deze investeringsimpuls te richten op het verkrijgen van een stevige positie op zowel innovatie, als opschaling van een aantal cruciale technologieën met een hoge economische- en maatschappelijke impact.<sup>26</sup>

<sup>26</sup> Zie ook SER advies toekomst van de economie (2024).

Wat wij in 2021 zeiden dat er moet gebeuren	Wat er is gebeurd
<p><b>Digitalisering en Artificial Intelligence:</b> Zorgen dat state of the art toepassing van AI in Nederlandse bedrijven in 2030 de normaalste zaak van de wereld is</p>	<p>Er is sprake van groeiende adoptie en acceptatie. Zo is deze in het mkb boven het Europese gemiddeld (13 procent vs 8 procent in 2021), maar nog relatief laag. De ontwikkeling heeft een push gekregen door de AI-coalitie die we mede hebben opgezet. De doorbraak van generatieve AI in 2023 vertaalde zich in breed verspreid gebruik, maar is door het disruptieve karakter (nog) niet vanzelfsprekend. In 2023 is er een Europees politiek akkoord bereikt over een AI-verordening die een belangrijk kader geeft voor het verantwoord toepassen en stimuleren van innovatie in AI.</p>
<p><b>Digitalisering en artificial intelligence:</b> Excellente digitale infrastructuur</p>	<p>De kwaliteit van de Nederlandse digitale infrastructuur bleef op een hoog niveau. De uitrol van snelle glasvezelverbindingen is versneld. 5G is weliswaar uitgerold, maar de opstap in capaciteit/functionaliteit die frequentieruimte in de 3,5 Ghz-band kan bieden is sterk vertraagd. Uitbreidingen in datacentercapaciteit werden geconfronteerd met beperkingen door het ruimtelijk beleid.</p>
<p><b>Kennis &amp; Innovatie:</b> Private + publieke investeringen naar 3 procent bbp</p>	<p>De laatste jaren is er sprake van voorzichtige groei van de Nederlandse r&amp;d-intensiteit, onder meer door het Nationaal Groeifonds (NGF). Voorlopige statistieken laten nog wel zien dat onze r&amp;d-uitgaven in 2022 2,30 procent bbp bedroegen - ongeveer 6,7 miljard euro te laag voor het 3 procent EU-doel. Door discussies over het NGF zullen de r&amp;d-uitgaven in Nederland mogelijk verder dalen.</p>
<p><b>Kennis &amp; Innovatie:</b> Topsectorenbeleid doorontwikkelen naar strategisch industriebeleid</p>	<p>De kennis- en innovatieagenda's van de topsectoren zijn recent verlengd tot 2027. Hiermee gaat 6 miljard euro aan publieke-privaat investeringen gepaard. Daarnaast is er (hernieuwde) aandacht voor specifieke sectoren als <i>semicon</i>, de maritieme sector, de defensie-industrie en ruimtevaart.</p>
<p><b>Kennis &amp; Innovatie:</b> Kiezen voor onze sterke ecosystemen</p>	<p>Er is een nationale actieagenda Brainport gemaakt. Via het NGF zijn diverse ecosystemen rondom innovatie versterkt (denk aan quantum, fotonica, groene chemie, biotech).</p>
<p><b>Kennis &amp; Innovatie:</b> Basis van fundamenteel onderzoek versterken</p>	<p>Er is een wetenschapsfonds voor fundamenteel onderzoek van 5 miljard euro. voor tien jaar. Daarnaast is er 200 miljoen euro per jaar structureel voor sectorplannen.</p>
<p><b>Kennis &amp; Innovatie:</b> Toptalent koesteren</p>	<p>Nederland bevindt zich meer en meer in een <i>war for talent</i> in een aantal kritische (technologische) gebieden. Beperkingen van de instroom van internationale (bèta) studenten op die gebieden én het versoberen van de kennismigranten regeling werken hier contraproductief.</p>
<p><b>Kennis &amp; Innovatie:</b> In woord en daad deelnemen aan EU-onderzoek en innovatiebeleid gericht op sleuteltechnologieën</p>	<p>Nederland behoort inmiddels tot de top-4 ontvangers van het Horizon Europe-budget (hoewel het aandeel van bedrijven nog kan groeien). Ook neemt Nederland aan vier Important Projects of Common European Interest deel en drukken we een stevige stempel op de Chips Act. Keerzijde is wel dat onze bijdrage (staatsteun) aan grote EU-projecten veel lager ligt dan vanuit ons economisch gewicht verwacht mag worden. Er moet tandje bij op de bijdrage aan EU strategisch industriebeleid.</p>

**2. Inzetten op opschaling van innovaties:** het mkb en (tech) start- en scale-ups zijn cruciaal voor het opschalen van innovatie. Voor deze bedrijven is de komst van een echte *Nationale investeringsinstelling/bank van belang*.<sup>28</sup> Ook is een sterker samenspel tussen bedrijfsleven, institutionele beleggers en de overheid nodig waarbij durfkapitaal aantrekkelijker wordt. Verder is het opruimen van regelgeving die innovatie belemmert van belang. Veel innovaties lopen tegen de grenzen van de huidige wet- regelgeving aan. Er is echter te weinig ruimte daar flexibiliteit in te bieden. Veel opschaling vindt daarom inmiddels elders plaats, terwijl we zelf sterke troeven in handen hebben qua kennis.<sup>29</sup>

**3. Weer ontketenen van de motor van het ondernemerschap:** in de kern komt goed ondernemerschap beleid erop neer om ondernemers vooral de ruimte te geven. Dan kunnen ze ondernemen, investeren en meehelpen bij het bedenken van oplossingen voor de problemen waar we als land voor staan. Juist de veranderkracht van ondernemers is groot. We kunnen die beter benutten door ze ruimte te geven. Ondernemers ervaren deze ruimte nu niet. We komen daarom binnenkort met een nieuwe *Ondernemersagenda* met voorstellen om hier wat aan te doen en ondernemers weer meer ruimte te geven. We moeten zoeken naar wegen om het ondernemerschap weer eenvoudig, uitvoerbaar en succesvol te maken. Logische elementen daarin zijn toegang tot financiering én een ambitieuze regeldrukagenda.

**4. Stimuleren van datadelen:** de vervaardiging, het verantwoord toegankelijk maken en het benutten van betrouwbare data zijn cruciaal om AI-systemen adequaat te trainen en in te zetten. Dat vraagt om datadeling als leidend principe en (publiek-private) *data spaces* op toepassingsgebieden en het waar mogelijk stimuleren van open data.

**5. Stimuleren gebruik technologie en (sociale- proces) innovatie in het brede mkb:** onderzoek laat zien dat het verschil in productiviteit tussen bedrijven die aan de grenzen van het technologisch kunnen opereren en het brede mkb steeds groter wordt. Dat zet een rem op groei. Met een *productiviteitsoffensief* willen we de brede toepassing van digitalisering/AI, robotisering en slimmer werken (sociale en proces innovatie) versnellen, met name ook in maatschappelijke sectoren en in het mkb.

Wat wij in 2021 zeiden dat er moet gebeuren	Wat er is gebeurd
<b>Kennis &amp; Innovatie:</b> Ondernemersfaciliteiten die stimuleren om te innoveren en investeren behouden	Met de WBSO en de Innovatiebox heeft Nederland een stevig concurrerend én effectief fiscaal innovatie instrumentarium dat bewezen effectief is. Zaak is dit vast te houden en verder te verbeteren onder andere voor het mkb.
<b>Sterke Europese &amp; internationale focus</b> Vervolmaken interne markt en de Economische en Monetaire Unie	De interne markt is de afgelopen jaren verstoord door <i>nationale kappen</i> , gebrek aan handhaving en grote verschillen in staatssteunuitgaven door lidstaten. Duitsland en Italië hebben samen bijvoorbeeld meer dan 80 procent van de Europese staatssteun onder het energiecrisiskader uitgegeven. <sup>27</sup> In Nederland heeft het kabinet een langjarig interne markt-actieplan opgesteld.
<b>Sterke Europese &amp; internationale focus</b> Harmonisering Europese aanpak grensoverschrijdende transitie (Green Deal)	De plannen uit de Green Deal die nodig zijn om de CO2-uitstoot in 2030 met 55 procent te verminderen zijn inmiddels omgezet in Europese wetgeving (Fit for 55-pakket).
<b>Sterke Europese &amp; internationale focus</b> Respecteren van de rechtsstaat in alle EU-landen	De Europese aanbevelingen voor verbetering van de rechtsstaat worden grotendeels uitgevoerd door lidstaten (65 procent in 2023), maar in een aantal lidstaten blijven zorgwekkende structurele problemen bestaan.
<b>Stimuleren van doorgroeiend ondernemerschap</b> Fiscale ondernemersfaciliteiten richten op positieve effecten ondernemerschap (starten, investeren, innoveren, werkgeverschap)	De WBSO, EIA, MIA en VAMIL zijn de afgelopen jaren doorgetrokken en geïndexeerd. Daarmee kennen de regelingen vrij stabiele parameters wat investeringen in duurzaamheid/innovaties stimuleert.
<b>Stimuleren van doorgroeiend ondernemerschap</b> Werkgeverschap minder complex maken	Rond de loondoorbetaling bij ziekte krijgen met name kleinere werkgevers eerder (na een jaar) duidelijkheid of ze met iemand verder kunnen of dat wordt ingezet op re-integratie elders. Na jaren van discussie is dat een belangrijke stap vooruit. Verder helpen lagere WW-premies (die ook gelden bij basiscontracten voor onbepaalde tijd) vast werk aantrekkelijker te maken. Er liggen verder goede voorstellen van de SER om de verlofvormen te stroomlijnen en minder complex te maken.
<b>Stimuleren van doorgroeiend ondernemerschap</b> Start- en scale-up-ecosysteem een boost geven	Nederland heeft het tweede startup en het zesde scale-up ecosysteem van Europa. Met name op het laatste gebied moeten verdere stappen worden gezet. Hiervoor is het mandaat van Techleap verlengd en zijn vijf uitgewerkte ambities vastgesteld voor financiering, talent, techbanen, doorgroei naar scale-ups en focus op kennisintensieve startups (deeptech). Samen met Techleap bespreken we de agenda in een <i>techtafel</i> .
<b>Ondernemerschap</b> Stevige aanpak van de regeldruk op ondernemers	Ons voorstel voor een sectorale regeldrukaanpak is door het ministerie van EZK overgenomen. In zes mkb-sectoren is de regeldruk (kosten/werkbaarheid) van alle verplichtingen in kaart gebracht. Nu moet slag naar versimpeling gemaakt worden. Hiervoor zijn meetbare doelstellingen onontbeerlijk als stok achter de deur.

<sup>27</sup> Eurocommissaris Vestager sust zorgen over stortvloed aan staatssteun in EU (fd.nl).

<sup>28</sup> Ook kan deze instelling mogelijk een rol spelen bij de uitwerking van het financieringsconvenant.

<sup>29</sup> Zie ons recente manifest met de EU biosolutions coalition met talloze voorbeelden.

### Box ondernemingsklimaat

Ons verdienvermogen bepaalt in hoeverre we in staat zijn om nu én in de toekomst in onze welvaart en welzijn te voorzien. Simpel gezegd: zijn we als land in staat om nu én in de toekomst op een verantwoorde manier voldoende geld te verdienen. Ons verdienvermogen wordt de komende decennia vooral bepaald door de productiviteit: hoeveel we werken en wat we vervolgens voortbrengen in die uren. En juist die productiviteit groeit in Nederland niet of nauwelijks. Daarmee holt ons verdienvermogen uit en dat is niet zonder gevolgen. Bedrijven zijn de motor van ons verdienvermogen. Door te innoveren, investeren, risico te nemen, en nieuwe werknemers aan te nemen, vergroten zij de productiviteit en daarmee ons verdienvermogen. Daarom is het belangrijk dat een land aantrekkelijk is voor bedrijven om te ondernemen en te investeren. Met andere woorden, dat een land een goed *ondernemingsklimaat* heeft. Als Nederland wil dat bedrijven, klein en groot, hun toekomstige activiteiten in ons land een plek geven is het noodzakelijk aantrekkelijk te zijn voor hen. Het ondernemingsklimaat van nu gaat dus over het borgen van de economie van morgen. Een belangrijk middel voor onze brede welvaart. We maken ons al langer zorgen over het ondernemingsklimaat. In 2021 constateerden we samen met prominente wetenschappers, gedeputeerden en burgemeesters dat er op cruciale onderdelen sprake is van 'betonrot' en uitten we met een grote coalitie onze zorgen. Van fiscaliteit tot bereikbaarheid, netcongestie en van onderwijs tot bouw, op talloze terreinen moet Nederland stevig aan de bak. Ons hoge welvaartsniveau is geen vanzelfsprekendheid en geen rustig bezit.

### Rijnland 2.0 acties - voor een productieve economie

In onze koers formuleerden wij bij het onderwerp economie ook een aantal concrete acties waarbij het bedrijfsleven zelf verantwoordelijkheid neemt voor meer dan alleen de effecten van de eigen bedrijfsvoering.

#### Op al deze drie actiepunten lopen vanuit het bedrijfsleven initiatieven en programma's.\*

Ondanks deze inspanningen worden nog niet alle scholieren of zelfs (bij digitale vaardigheden) alle Nederlanders bereikt. Maar het belang van deze initiatieven is groot, zowel voor individuele Nederlanders om mee te kunnen blijven komen in de samenleving, als voor de kwaliteit van onze beroepsbevolking. Daarom nemen wij ons voor om met het bedrijfsleven tot een aanpak te komen om deze verder op te schalen en onze ambitie waar te maken.

### Wat we zouden doen (koers 2021)

Alle werknemers naar een basisniveau van digivaardigheid.

Stimuleren dat AI integraal onderdeel wordt van zowel funderend, middelbaar als hoger en wetenschappelijk onderwijs.

Ons inzetten om bij scholieren meer liefde te creëren voor exacte vakken.

### Voorbeelden van programma's en projecten op digitaal terrein

Het mkb-programma *Samen Digitaal Veilig* richt zich op bewustwording van cybersecurity bij medewerkers. De NL-AIC, mede opgericht door VNO-NCW, heeft een online AI-cursus voor onderwijsprofessionals opgezet. In de Digitale Werkplaatsen kunnen hbo'ers hun digitale vaardigheden in de praktijk brengen bij bedrijven. Via UpgradeNL bundelen publieke en private partijen de krachten om heel Nederland (meer) techwijs te maken. Zo is een campagne gestart: *Tech is overal - Make Tech Yours* om zoveel mogelijk mensen in Nederland enthousiast maken over (een toekomst in) technologie.

### 3.2 Een sociaal en inclusief Nederland

#### Onze inhoudelijke agenda

In 2021 stelden we vast dat inclusiviteit gaat over gelijke kansen voor iedereen. 1) Gelijke kansen om je talent te ontplooien. Dat begint bij het funderend onderwijs, omdat de kwaliteit van het onderwijs bepaalt hoe rooskleurig iemands toekomst is. 2) Gelijke kansen op werk- en inkomenszekerheid, omdat dat de basis is van het bestaan. 3) Gelijke kansen op meedelen in de welvaart. Want ook al is de inkomens- en vermogensverdeling in Nederland stabiel<sup>30</sup> en (naar internationale maatstaven) erg gelijk, er is sprake van toenemende maatschappelijke onrust hierover. 4) Gelijke kansen op een goede gezondheid (fysiek en mentaal), omdat gezond zijn de kwaliteit van leven bepaalt en zorgt dat je kunt meedoen aan de maatschappij. Een overzicht wat er de afgelopen 3 jaar is gebeurd na de voorstellen die we deden vind je in de tabellen op blz. 23 en 24.

#### Nieuwe accenten

Op sociaal terrein zijn in de afgelopen drie jaar belangrijke stappen gezet. Veel nieuwe wetgeving moet nog worden geïmplementeerd voordat dit daadwerkelijk positieve impact heeft op mensen. De in de SER afgesproken arbeidsmarkthervormingen gaan bijvoorbeeld leiden tot meer werkzekerheid. Dit draagt allemaal bij aan een betere bestaanszekerheid. Voor onze sociale agenda zijn de krapte op de arbeidsmarkt, de razendsnelle (technologische) ontwikkelingen en de zorgen van mensen (gebrek aan *grip*) het meest relevant. We zien een grote uitdaging om een grote groep Nederlanders weerbaarder te maken en zo meer grip te geven. Daarom gaan we de komende periode (naast het stimuleren van de productiviteit door slimmer werken, zie 3.1.) aan de slag met oplossingen voor:

**1. Meer grip:** het gebrek aan grip kwam uit

ons [Brugproject](#) naar voren als belangrijke oorzaak van de spanningen in de samenleving. Ook de WRR legde hier onlangs weer de vinger op.<sup>31</sup> De WRR benoemt dat mensen behoefte hebben aan: 1) grip op geld (in de zin van werk met voldoende (financiële) zekerheid), 2) grip op het werk (in de zin van werk met een zekere vrijheid) en 3) grip op het leven (in de zin van werk met voldoende tijd en ruimte voor zorgtaken en privé). De afgesproken arbeidsmarkthervormingen gaan helpen met de eerste vorm van grip. Om te zorgen dat mensen ook op andere aspecten van hun leven meer grip ervaren is het onder andere van groot belang dat we meer werk maken van sociale innovatie de komende jaren, waardoor werknemers hun kwaliteiten en hun talenten beter kunnen ontwikkelen en meer regelruimte ervaren zowel in hun werk als op bijvoorbeeld werktijden. Samen met technologische innovatie vergroot sociale innovatie bovendien de arbeidsproductiviteit.<sup>32</sup>

#### 2. Gezondheid (fysiek en mentaal) van mensen structureel verbeteren:

1) het structureel verbeteren van de omstandigheden in de zwangerschap en de eerste duizend dagen van een kind zijn bepalend voor de kans op medische problemen op latere leeftijd.<sup>33</sup> Daarmee is deze periode dus samen met de kwaliteit van het funderend onderwijs wat je geniet doorslaggevend voor je kansen op een goede toekomst en de grip die je op je leven hebt. Nederland zou hier een agenda op moeten formuleren. 2) Bovendien hangt 30 procent van de kankergevallen samen met leefstijl.<sup>34</sup> Wat zou het wel niet betekenen voor Nederlanders, voor de zorgkosten en voor de (krapte op de) arbeidsmarkt wanneer we dit terug kunnen dringen. 3) Het vergroten van gezondheid (en verkleinen van de grote verschillen in gezondheid) vraagt vooral om het

### Wat wij in 2021 zeiden dat er moet gebeuren

**Talent ontplooien**  
Investeren in bereiken gelijke startpositie 4-jarigen

### Wat er is gebeurd

Het programma Ontwikkeling Jonge Kind is in twintig stedelijke gebieden van start gegaan, gericht op het vergroten van de deelname aan voorschoolse educatie, verbetering van de kwaliteit van Voor- en Voorschoolse Educatie en van de overgang tussen kinderopvang en basisonderwijs. Landelijk gezien maakt circa 80-85 procent van de peuters voor wie voorschoolse educatie bedoeld is hiervan gebruik.

**Talent ontplooien**  
Kwaliteitsimpuls funderend onderwijs

Er is 1 miljard euro extra uitgetrokken voor het versterken van de onderwijskwaliteit. Een belangrijk deel daarvan is ook gegaan naar verhoging van salarissen in het onderwijs.

**Talent ontplooien**  
Investeren in betere beroepenoriëntatie samen met het bedrijfsleven. Stelsel van hoger onderwijs hervormen naar minder nadruk op studentenaantallen en meer op kwaliteit

Extra geld voor samenwerkingsverbanden tussen vmbo- en mbo-scholen en het (georganiseerd) bedrijfsleven in een regio, praktijkgericht programma's gericht op doorlopende onderwijs en betere loopbaan-oriëntatie. Plus een dekkend aanbod van aantrekkelijk technisch beroepsonderwijs. (Technische) mbo-opleidingen zijn aantrekkelijker gemaakt door beroepsgerichte vakken op havo en vmbo-tl te introduceren.

**Goed werk en inkomenszekerheid**  
Een stelsel voor werkzekerheid bouwen: 'van werk naar werk infrastructuur'

Samen met het kabinet en werknemersorganisaties werken we aan de invulling van een goede arbeidsmarktinfrastructuur. Via het aanvalsplan voor de techniek, bouw en energie is hier door het bedrijfsleven al concreet invulling aan gegeven.

**Goed werk en inkomenszekerheid**  
Programma voor cultuuromslag in Nederland: permanent leren is normaal. Iedereen een persoonlijk competentiepaspoort, een persoonlijke leerrekening en leerrechten

Het SER-advies over een leven lang ontwikkelen is uitgebracht waarin wordt gepleit voor leerrechten. Steeds meer sectoren zijn aan de slag met een *skillspaspoort* en leerrekeningen. Met hulp van de SER onderzoeken we hoe ervoor te zorgen dat de beschrijvingen van skills in *skillspaspoorten* betrouwbaar zijn voor werkgevers.

Mkb'ers en grootbedrijven in de landbouw-, horeca- of recreatiesector kunnen jaarlijks gebruik maken van subsidies vanuit de SLIM-regeling. Deze regeling helpt ondernemers om leren en ontwikkelen binnen het bedrijf te stimuleren. De overheid heeft de website 'Leeroverzicht' ontwikkeld. Op Leeroverzicht staan alle soorten opleidingen voor mensen die werken of werk zoeken en over financiële regelingen.

**Goed werk en inkomenszekerheid**  
Fiscale behandeling van inkomen uit arbeid wordt voor elke werkende hetzelfde. Sociale zekerheid gaat passende zekerheden bieden voor alle werkenden.

De zelfstandigenaftrek wordt verder afgebouwd. Er komt een verplichte Arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zelfstandigen (zzp). Dit voorstel wordt omgezet in werkbare wetgeving voor ondernemers voor een betaalbare verzekering. Het pensioen voor zelfstandigen is daarnaast aantrekkelijker gemaakt.

**Goed werk en inkomenszekerheid**

- Vaste arbeidsovereenkomst minder complex voor werkgevers. Geen 'beschikbaar voor alles, recht op niets' flexibiliteit meer.
- Zelfstandig werken past in de arbeidsmarkt van de 21e eeuw.
- Deeltijd-WW
- Voor hetzelfde werk wordt eenzelfde beloning gegeven

Deze punten zijn gerealiseerd in het SER-MLT-advies over arbeidsmarkthervormingen (2021). Op al deze onderdelen is wetgeving in voorbereiding.

<sup>30</sup> Zie CBS: <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2024/08/parade-van-pen-de-inkomensverdeling-in-2022>

<sup>31</sup> WRR, 'Grip, het maatschappelijk belang van persoonlijke controle', 2023.

<sup>32</sup> SER, 'Organiseer het werk anders, voor brede welvaart', 2023.

<sup>33</sup> Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Kansrijke Start 2022-2025 Sterke ouders, gezonde kinderen!, 2022.

<sup>34</sup> Lanting et al., 'Bijdrage van leefstijlfactoren aan kanker', 2014.

Wat wij in 2021 zeiden dat er moet gebeuren	Wat er is gebeurd
<b>Goed werk en inkomenszekerheid</b> Woonzekerheid, m.n. hypotheekverstrekking, onafhankelijk maken van de arbeidsrelatie	Door de krapte op woningmarkt (zowel koop als huur) is de woonzekerheid afgenomen, specifiek ook voor jongeren. De hypotheeknormen voor zelfstandige ondernemers zijn enigszins verruimd.
<b>Meedoen in de welvaart</b> Toeslagenstelsel vervangen door negatieve inkomstenbelasting	Op dit vlak zijn geen stappen gezet. Er ligt een rapport over de toekomst van het toeslagenstelsel waar een volgend kabinet mee aan de slag kan.
<b>Meedoen in de welvaart</b> Verhogen van het minimumloon (opletten op opdrijvend effect op het totale loongebouw)	Het minimumloon is de afgelopen jaren fors gestegen met zo'n 30 procent. Dit zorgt voor een hoger besteedbaar inkomen voor werknemers met een minimumloon, maar ook voor lagere baankansen voor mensen aan de basis van de arbeidsmarkt doordat hun loonkosten te hard zijn gestegen.
<b>Meedoen in de welvaart</b> Eerlijker belasting van inkomen uit vermogen door werkelijk rendement te belasten	Het kabinet is van plan om belasting te gaan heffen over het werkelijke rendement in box 3. Dit voorstel is nog niet geïmplementeerd.
<b>Meedoen in de welvaart</b> Internationaal harmoniseren winstbelasting	Nederland heeft de internationale afspraken over een wereldwijde minimumbelasting van 15 procent op ondernemingswinst geïmplementeerd.
<b>Goede gezondheid</b> Vol inzetten op preventie door gezonde keuzes te stimuleren	In 2023 is een Gezond en Actief Leven Akkoord afgesloten door het Rijk, gemeenten en zorgverzekeraars. Doel is de mentale en fysieke gezondheid te vergroten, met extra aandacht voor mensen in een kwetsbare positie. Daarvoor is 300 miljoen per jaar uitgetrokken. Verder heeft de maatschappelijke gezondheidscoalitie (gemeenten, onderwijs, sport, zorg, gezondheidsfondsen, bedrijfsleven) een handreiking opgesteld met initiatieven waarmee een gemeente een stevige impuls kan geven aan gezondheidsbevordering. Deze maatschappelijke gezondheidscoalitie heeft aan de formerende partijen vier voorstellen gedaan om gezondheid te bevorderen. In SER-verband is een advies uitgebracht met vergelijkbare voorstellen om Nederland gezonder te maken.
<b>Goede gezondheid</b> De Zorg houdbaar maken: Bekostiging die gezondheid bevordert. Digitale transformatie. Sneller opschalen effectief gebleken zorg. Vlekkeloze gegevensuitwisseling ivm de zorg voor de patiënt. Toegankelijke (geanonimiseerde en geaggregeerde) medische data t.b.v. onderzoek en innovatie.	In SER-verband zijn diverse adviezen uitgebracht om de houdbaarheid van de zorg op termijn te vergroten en de gezondheid te vergroten. In het OECD-advies over gegevensuitwisseling in de Nederlandse zorg is gepleit voor een nieuwe governance. Dit advies wordt overgenomen door VWS, als onderdeel van een nieuwe nationale strategie op data-uitwisseling in de zorg. In Europees verband is er het Europese initiatief van European Data Health Spaces.
<b>Goede gezondheid</b> Ouderenzorg met nieuwe woonvormen en bestrijden eenzaamheid	Door het <i>Programma Wonen en Zorg voor Ouderen</i> en door woningbouw te versnellen, ouderen beter te informeren en ontzorgen in hun verhuizing en de leefomgeving te verbeteren wil het kabinet ouderen voorzien in passende woonruimte.
<b>Non-discriminatie</b> Niet gediscrimineerd worden is basisvoorwaarde in onze samenleving. Ook actie van werkgevers nodig.	<i>Stagepact</i> met o.a. OCW is gericht tegen stagediscriminatie. VNO-NCW en MKB-Nederland lanceerden het portal <a href="http://www.diversiteitopdewerkvloer.nl">www.diversiteitopdewerkvloer.nl</a> .

effectief aanpakken van achterliggende sociaal-maatschappelijke factoren van ongezondheid. Samen met het kabinet, scholen, gemeenten, gezondheidsfondsen, de zorg, sport en vakbonden willen we stevige stappen zetten om alle generaties gezonder te maken met meer aandacht voor preventie en een gezonde leefstijl.<sup>35</sup>

**3. Houdbaarheid van de zorg:** Daarnaast zien we dat onze gezondheidszorg overbelast is en de toenemende zorgvraag onhoudbaar wordt. Er werkt nu al een significant deel van onze beroepsbevolking in de zorg en bij ongewijzigd beleid neemt dit alleen maar toe.<sup>36</sup> Digitalisering -zeker ook AI- en robotisering zijn essentieel om dit te voorkomen. De zorg voor ouderen zullen we anders en beter moeten organiseren (meer in de samenleving).

**4. Aanpak van de arbeidsmarktkrapte:** de arbeidsmarkt is historisch krap en zal door vergrijzing structureel krap blijven.<sup>37</sup> Daarom moet de productiviteit omhoog (zie 3.1.). De productiviteitsgroei neemt steeds verder af en is in delen van de publieke sector (zoals ziekenhuizen en openbaar bestuur) zelfs meerjarig negatief. Hier is het eerder genoemde productiviteitsoffensief relevant. Dit zou met voorrang in het onderwijs, de zorg en het openbaar bestuur moeten worden georganiseerd.

Verder werken in Nederland nog altijd veel mensen niet, of in deeltijd. Een reden daarvoor is dat werken onvoldoende loont.<sup>38</sup> Werken weer meer lonend maken is dus naast productiviteitsverhoging één van de belangrijkste remedies voor de krapte. Daarnaast kunnen werkgevers zelf ook verschillende stappen zetten om nieuw talent te vinden.<sup>39</sup>

**5. Migratie goed regelen:** er is behoefte aan een echte langetermijnvisie op wat onze economie aan arbeidsmigratie nodig heeft en meer regie.<sup>40</sup> Toegang tot

vakkrachten voor vitale sectoren met tekorten (ook van buiten de EU) én behoud van regelingen voor kennisimmigranten (specifiek bèta, digitaal (bijvoorbeeld op het gebied van AI)) is daarbij essentieel voor onze toekomst, zeker nu wereldwijd een strijd om dit type talent gaande is. Werkgevers moeten hun verantwoordelijkheid nemen met betrekking tot goede arbeidsvoorwaarden, arbeidsomstandigheden, huisvesting en het voorkomen van overlast voor omwonenden.

En er is sterke handhaving nodig op misstanden om dit met wortel en tak uit te bannen en malafide ondernemers aan te pakken.

**6. Onderwijs als randvoorwaarde voor het ondernemingsklimaat:** de Nederlandse overheid moet samen met het onderwijs een aanpak ontwikkelen waardoor de dalende trend in de PISA scores op zeer korte termijn gekeerd wordt. Ervaringen in andere landen laten zien dat dit kan.

**7. Blijven ontwikkelen en leren:** AI, andere technologische ontwikkelingen en verduurzaming zorgen ervoor dat we de komende tien jaar een groot deel van onze beroepsbevolking nieuwe kennis en vaardigheden moeten leren (*'up- en reskilling'*).<sup>41</sup> Het is ongelofelijk belangrijk dat Nederland dit beter gaat regelen. Mee kunnen blijven doen zorgt voor meer gevoel van grip op je leven en de zekerheid om in je inkomen te kunnen blijven voorzien. Het is belangrijk dat mbo en hbo (publiek en privaat) de *'up- en re-skilling-motoren'* worden van de beroepsbevolking, onder meer door het ontwikkelen van meer duale leerroutes voor werkenden.

<sup>35</sup> SER, 'Gezond opgroeien, wonen en werken', 2023.

<sup>36</sup> WRR, 'Kiezen voor houdbare zorg. Mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak', 2021.

<sup>37</sup> CPB, 'Krappe arbeidsmarkt vraagt om keuzes', 2024.

<sup>38</sup> Stigter en Wilthagen (ESB), 'Arbeidsdeelname kan en moet fors omhoog', 2022.

<sup>39</sup> Zie de 22 zeer concrete ideeën met 32 praktijkvoorbeelden van de taskforce arbeidsmarktkrapte van AWWN, VNO-NCW en MKB-Nederland.

<sup>40</sup> De staatscommissie demografie heeft hier interessante aanzetten voor geleverd.

<sup>41</sup> Zie bijvoorbeeld McKinsey, 'The state of AI in 2023: Generative AI's breakout year', 2023.

### Rijnlands model 2.0 acties – voor een sociaal en inclusief Nederland

Een zeer belangrijke bijdrage (gebaseerd op onze nieuwe koers) aan de sociale agenda van Nederland was de totstandkoming van het [SER-MLT-advies](#) over hervorming van de arbeidsmarkt om Nederlanders meer inkomenszekerheid te bieden. De inkomenszekerheid verbeteren we ook voor gepensioneerden door de uitwerking van het pensioenakkoord en het nieuwe pensioenstelsel.

Wij formuleerden in 2021 ook een aantal concrete acties waarin het bedrijfsleven verantwoordelijkheid neemt voor meer dan alleen de effecten van haar eigen bedrijfsvoering.

Op al deze punten hebben we de afgelopen jaren stappen gezet, maar zijn we er nog niet. Zie de tabel hieronder.

#### Wat we zouden doen (koers 2021)

Werk-naar-werk infrastructuur opbouwen.

Nieuw plan zodat iedereen die een stageplek nodig heeft deze ook kan krijgen.

In 2030 200.000 mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt aan het werk.

Nationaal preventieakkoord versterken.

Wij bieden tools aan werkgevers om discriminatie tegen te gaan.

Wij willen de voorspoed van bedrijven delen met werknemers, bijvoorbeeld door vormen van winst- en resultaatdeling.

#### Wat er is gebeurd

Samen met het kabinet en met werknemersorganisaties werken we nog aan de invulling van een goede van werk-naar-werk infrastructuur. Via het aanvalsplan voor de techniek, bouw en energie is hier door het bedrijfsleven al concreet een eerste invulling aangegeven. Dat smaakt naar meer.

Het recente *Stagepact* helpt bij het verbeteren van de stagebegeleiding, het uitbannen van stagediscriminatie en het bieden van passende vergoedingen voor stagiairs en bbl'ers.

Met ons programma op naar de 100.000 banen voor mensen met een ziekte of handicap zijn we druk bezig om verder door te stomen naar het aan het werk helpen van daarnaast 100.000 mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt richting 2030.

Zie o.a. de tabel op blz. 24.

Via [diversiteitopdewerkvloer.nl](#) wijzen we werkgevers op het belang van divers en inclusief personeelsbeleid en hoe ze dat in hun eigen bedrijf kunnen vormgeven.

De afgelopen drie jaar is de maatschappelijke acceptatie van winst en vergoedingen voor aandeelhouders (veelal onze pensioenfondsen, onze banken, etc.) afgenomen. Natuurlijk is dit versterkt door de hoge inflatie van de afgelopen twee jaar en de loonontwikkeling die daar (logischerwijs) op na-ijlt, maar ook in 2021 kwam dit al uit onze analyse. Wij blijven daarom pleiten voor het stimuleren van winstdeling. Medewerkers delen zo in de voorspoed van het bedrijf wanneer de aandeelhouders dat ook doen.



### 3.3 Duurzaamheid en onze leefomgeving

#### Onze inhoudelijke agenda

In 2021 zetten wij waar het gaat om onze leefomgeving drie onderwerpen centraal: de ruimtelijke inrichting van ons land, de overgang naar een klimaatneutrale samenleving en een circulaire economie.

#### Nieuwe accenten

Op alle drie deze terreinen is flink extra actie nodig.

#### 3.3.1 Ruimte; groener en meer bouwen en klimaatadaptatie

Er bestaat in ons land eigenlijk geen enkel misverstand over wat er moet gebeuren als het gaat om onze ruimtelijke inrichting. Toch is ons land verder op slot geraakt.

De vergunningverlening is op veel plaatsen zo goed als tot stilstand gekomen, het elektriciteitsnet is vol geraakt en het stikstofprobleem is niet opgelost. Het gebrek aan betaalbare woningen is bovendien een zeer belangrijke reden van maatschappelijke onrust. De komende zeven jaar moeten er 115 duizend huizen<sup>42</sup> per jaar gebouwd worden. Dat is een aantal wat in de afgelopen 40 jaar nog nooit is gehaald. Netcongestie belemmert niet alleen de woningbouw maar ook nieuwe economische activiteiten van ondernemers en de verduurzaming. Tegelijkertijd hebben we te maken met achteruit hollende kwaliteit van onze natuur en water en de gevolgen van de opwarming van de aarde. Het wordt heter in onze gebouwde omgeving en we zijn beland in een nieuwe strijd met het water.

<sup>42</sup> <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2023/07/12/woningbouwopgave-stijgt-naar-981.000-tot-en-met-2030>.  
<sup>43</sup> [https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/volkshuisvesting/nieuwe-woningen-bereikbaar-maken#:~:text=Naast%20de%20%E2%82%AC%207%2C5,om%20parken%20aan%20te%20leggen](https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/volkshuisvesting/nieuwe-woningen-bereikbaar-maken#:~:text=Naast%20de%20%E2%82%AC%207%2C5,om%20parken%20aan%20te%20leggen.).  
<sup>44</sup> Kamerbrief - Voortgang aanpak piekbelasting - p.11 (23 januari 2024) <https://open.overheid.nl/documenten/0544e965-35bf-4b85-a5a3-abba701e18ca/file>.  
<sup>45</sup> Regeerakkoord - Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst - Coalitieakkoord 'Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst' | Publicatie | Kabinetsformatie (kabinetsformatie2023.nl).  
<sup>46</sup> Kamerbrief - Vaststelling van de begrotingsstaat van het Mobiliteitsfonds voor het jaar 2024 - 19 september 2023 (pdf (overheid.nl)).

#### Waarde van biodiversiteit en een groene omgeving

Biodiversiteit is van grote waarde voor onze samenleving, het levert de grondstoffen die we nodig hebben om onze economie draaiende te houden, zorgt voor een gezondere leefomgeving en voorziet ons van voedsel. Het is dan ook belangrijk dat de biodiversiteit in Nederland zich in een goede staat bevindt.

Biodiversiteit heeft direct impact op het bedrijfsleven via zogenoemde ecosysteemdiensten. Denk daarbij aan de productie van water en voedsel, het opslaan van CO2 en de toegevoegde waarde voor recreatie en ontspanning. Andersom hebben bedrijven invloed op de biodiversiteit. Negatief door vervuiling, watergebruik en ontbossing, maar het kan ook positief. Naast het verminderen van de negatieve impact kunnen bedrijven actief de biodiversiteit stimuleren. Dit kan door gebieden te herstellen, soorten te introduceren en door slimme combinaties te maken en win-win situaties te creëren via natuur inclusieve oplossingen. Natuur inclusieve oplossingen proberen verschillende functies te combineren, waardoor tegelijkertijd met onder andere woningbouw, kustbescherming en bedrijvigheid ook een bijdrage geleverd kan worden aan de biodiversiteit. Voorbeelden zijn de Zandmotor bij Kijkduin, het Natuurhuis van Ballast Nedam en het initiatief werklandschappen van de toekomst.

Groene wijken en steden leveren een belangrijke bijdrage aan tal van uitdagingen zoals een betere volksgezondheid, terugkeer van allerlei dier- en plantsoorten, leefbare wijken, minder hitte in de stad en een betere aanpassing aan het veranderend klimaat met onder andere waterbergingen, meer natuurlijke afvoer van water door groen. Dit kan bijdrage aan de fysieke en mentale gezondheid van mensen, maar ook de sociale interactie tussen inwoners bevorderen en bijdragen aan het gevoel van geluk en tevredenheid. Ook is een groene en bio diverse omgeving positief voor de luchtkwaliteit.

### Wat wij in 2021 zeiden dat er moet gebeuren

**Ruimte**  
1 miljoen extra woningen in 2030

**Ruimte**  
Oplossen stikstofproblematiek

**Ruimte**  
Buitenstedelijk bouwen met bijbehorende infrastructuur. Bouwen in het Noorden

**Ruimte**  
Vitale binnensteden en ruimte voor ondernemen in stedelijke gebieden

**Ruimte**  
Betere en meer ov-verbindingen (o.a. Brainportlijn, Lelylijn), metro/lightrail Randstad) + versterken netwerk Schiphol

**Ruimte**  
Oplossen wegenknelpunten m.n. voor goederen-corridors<sup>44</sup>

**Ruimte**  
Beprijzen per gereden kilometer i.p.v. BPM en Spreiden school-/werkijden

### Wat er is gebeurd

Er is 7,5 miljard euro<sup>43</sup> beschikbaar gesteld via het Mobiliteitsfonds voor investeringen in de bereikbaarheid van woningbouwlocaties. Ook zijn middelen beschikbaar gemaakt via de Woningbouwimpuls en een eenmalige startbouwimpuls in 2023. Verder zijn woondeals gesloten met alle provincies en gemeenten over de te bouwen woningen, waarbij als uitgangspunt geldt dat tweederde van de woningen in het betaalbare segment moet worden gebouwd. Er is wetgeving in voorbereiding om de regie op de volkshuisvesting te versterken en tevens een Wet betaalbare huren, die de huurprijzen in het middensegment van de huurmarkt zal reguleren.

Er zijn verschillende regelingen geïntroduceerd voor de uitkoop van boeren. Momenteel zijn er wel veel inschrijvingen (zo'n 1250)<sup>44</sup> voor de LBV en LBV+, de uitkoopregeling voor (piekbelasters) veehouderijen. Ook zijn er regelingen toegezegd voor innovatie, extensiveren en verplaatsen, maar die zijn er nog niet. De industrie zorgt via de klimaataanpak en maatwerkafspraken voor lagere stikstofemissies.

Er zijn enkele stappen genomen om meer buiten stedelijke woningbouw toe te staan. Voorgesteld wordt om de *ladder voor duurzame verstedelijking* aan te passen, zodat tot vijftig woningen per project ook buiten stedelijk gebouwd kan worden.

We zien een afnemend aanbod aan (betaalbare) bedrijfsruimte. Er is inmiddels een nationale aanpak met het programma *Ruimte voor Economie* van EZK. Rijk en gemeenten geven in het verstedelijkingsbeleid meer aandacht aan het vitaal houden van binnensteden (samen met de retailsector) en voorkomen dat de voor ondernemingen noodzakelijke ruimte wordt bedreigd door oprukkende woningbouw.

De afgelopen kabinetsperiode is 3 miljard euro gereserveerd voor de Lelylijn.<sup>45</sup> Eind 2023 is de Lelylijn toegevoegd als essentiële spoorverbinding binnen het Europese spoornetwerk (TENT-T). Voor de Brainportlijn is een aanvraag gedaan van ruim 1 miljard uit het Nationaal Groeifonds. De positie van Schiphol is onder druk gekomen.

Bij de herprioritering van het MIRT heeft er binnen het mobiliteitsfonds een verschuiving van circa 4 miljard euro plaatsgevonden. Deze gelden worden ingezet voor instandhouding en onderhoud van wegen en vaarwegen. Ook is geld vrijgemaakt voor aanlegprojecten in (nadere) realisatie. Van aanleg van nieuwe infrastructuur is geen sprake. Zeventien projecten zijn gepauzeerd en knelpunten worden niet aangepakt en opgelost. De gepauzeerde projecten blijven wel in het MIRT, hier is echter geen dekking meer voor in het Mobiliteitsfonds. Deze projecten (en knelpunten) worden pas aangepakt en opgelost, wanneer er allereerst stikstofruimte is, maar ook pas wanneer er nieuwe financiële middelen beschikbaar zijn. Ook de beschikbaarheid van personeel is nog een uitdaging.

Van een uitgewerkte en gedragen variant van *betalen naar gebruik* is het in de afgelopen kabinetsperiode niet gekomen, en een dergelijk plan lijkt op korte termijn niet haalbaar.

Wat wij in 2021 zeiden dat er moet gebeuren	Wat er is gebeurd
<p><b>Klimaatneutraal</b> Boost aan verduurzaming basisindustrie. Investerings in NL laten landen.</p>	<p>Onderdeel van het huidige beleid zijn maatwerkafspraken van de overheid met de 20 grote bedrijven in de maakindustrie die het meeste uitstoten. Daarnaast hebben de 6 clusters hun plannen voor verduurzaming gereed. Bij succesvolle afronding en uitvoering, levert dit meer dan 60 procent CO<sub>2</sub>-reductie op in 2030. De overheid zorgt hierbij voor de noodzakelijke randvoorwaarden, zoals vergunningen.</p>
<p><b>Klimaatneutraal</b> Beschikbaarheid van hernieuwbare energie</p>	<p>De doelen voor Wind Op Zee zijn van 21 GW rond 2030 en 70 GW in 2050. Voor hernieuwbare waterstof is de doelstelling 3-4 GW in 2030 verhoogd met als streefdoel 8 GW elektrolysecapaciteit in 2032. Ook wordt hard gewerkt aan twee nieuwe kerncentrales in 2035, en ruimte voor kleinere eenheden (SMR's).</p>
<p><b>Klimaatneutraal</b> Tijdige beschikbaarheid energie-infrastructuur (elektriciteit, warmte, waterstof, CCS)</p>	<p>Om netcongestie op te lossen, loopt het Landelijk Actieprogramma Netcongestie en de Nationale Uitvoeringsagenda Regionale Infrastructuur (NUA). Daarnaast kwamen middelen (220 miljoen euro)<sup>47</sup> beschikbaar voor de aanpak van het elektriciteitsnet, evenals middelen voor Stedin/ Tennet voor netinvesteringen. Er ligt verder inmiddels een planning en plan voor de Waterstofbackbone, en er zijn middelen van het Rijk beschikbaar. Eerste FID Waterstofbackbone Rotterdam tracé is genomen.</p>
<p><b>Klimaatneutraal</b> Energietransitie haalbaar en betaalbaar maken voor het MKB</p>	<p>De overheid heeft gewerkt aan het openstellen van voldoende en passende faciliteiten om het mkb te ondersteunen. Vanuit het klimaatfonds is meer dan een miljard euro<sup>48</sup> beschikbaar waar het mkb ook aanspraak op kan maken. Ook zijn stappen gezet voor toegankelijke financiering. Regeldruk van de verschillende klimaatmaatregelen blijft een aandachtspunt, omdat ondernemers te maken krijgen met verschillende verplichtingen die niet altijd logisch op elkaar aansluiten.</p>
<p><b>Circulair</b> De 5 prio-transitieagenda's omzetten in concrete actie en investeringen – incl. ondersteuning vanuit de overheid</p>	<p>Vanuit het Klimaatfonds wordt geïnvesteerd in circulaire maatregelen als een circulaire plastic keten en het afbouwen van de capaciteit van afvalverbrandingsinstallaties. Ook zijn er middelen voor de toepassing van duurzame bio-grondstoffen in de bouw. Het Nationaal Groeifonds investeert bovendien in vier projecten die bijdragen aan de transitie naar een circulair Nederland.<sup>49</sup></p> <p>Daarnaast lopen er verschillende wetgevingstrajecten zoals nationale circulaire plastics norm vanaf 2027 en de <i>upv</i> (uitgebreide producentenverantwoordelijkheid) voor textiel per 2023. In de verpakkingketen wordt door de sector zelf ingezet op een circulaire keten in 2030. Het bedrijfsleven heeft zich verenigd in de Versnellingstafel chemische recycling om het volume aan recyclebare kunststofmaterialen te vergroten.</p>
<p><b>Circulair</b> Stimuleren van circulaire verdienmodellen</p>	<p>De ketendoorbraakprojecten en ook bovenstaande circulaire maatregelen zijn gericht op circulaire verdienmodellen. Maar de drempels zijn nog enorm en het systeem is nog ingericht op lineaire productie. Zo mag je niet zo maar afval verwerken als grondstof en zijn er problemen met de financiering van projecten.</p>

Ondanks dat men het beeld heeft dat de ruimte in Nederland beperkt is, valt dit in de praktijk mee (zie tekstkader). Het gaat er vooral om hoe we onze ruimte slimmer gebruiken. Met bijvoorbeeld woningbouw op stations, sportvelden en natuur als waterbuffers, dijken of geluidswallen met parkeergarages, nieuwe en toekomstbestendige woonwijken en bedrijventerreinen waar uiteraard gewoond en gewerkt wordt, maar met ruimte voor energie, waterberging en natuur.



**Van de totale oppervlakte van Nederland is:**

- 54 procent (2,2 miljoen hectare) in gebruik als landbouwterrein.
- 13 procent (0,4 miljoen hectare) als bebouwing en verkeersterrein. Bebouwd terrein bestaat voornamelijk uit woon- en bedrijventerreinen.
- 2,6 procent van de ruimte is voor werken (bedrijventerreinen, kantoren, etc.). Slechts 1 procent van Nederland is in gebruik voor distributiecentra (voor bijv. supermarkten, doorvoer naar elders in Europa, e-commerce, etc.).
- Daarnaast bestaat 34 procent uit natuur en binnen- en buitenwater, waarvan 0,5 miljoen hectare bos en andere typen natuurlijk terrein, zoals heide, stranden en duinen (12 procent van de totale oppervlakte van ons land).
- De verschillende binnenwateren, zoals het IJsselmeer en de rivieren, zijn goed voor 9 procent van de totale oppervlakte.
- De buitenwateren, waaronder de Waddenzee, de kustzone van de Noordzee, de Westerschelde en Oosterschelde, tekenen voor 10 procent van het bodemgebruik.

Bron: CBS, 2021, zie: [Hoe wordt de Nederlandse bodem gebruikt? - Nederland in cijfers 2021 | CBS](#).

<sup>47</sup> Amendement Erkens c.s. ter vervanging van nr. 9 over middelen voor het tegengaan van netcongestie - Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (XIII) voor het jaar 2024 [kst36410xiii20.pdf](#) ([parlementairemonitor.nl](#)) (55 miljoen) en Meerjarenprogramma Klimaatfonds 2024 file ([overheid.nl](#)) (166 miljoen).

<sup>48</sup> Motie - overzicht van de omvang van de middelen uit het Klimaatfonds bestemd voor het verduurzamen van het mkb, het klein mkb en huishoudens - [Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat \(XIII\) voor het jaar 2024 | Tweede Kamer der Staten-Generaal](#).

<sup>49</sup> Biobased Circular, SolarNL, Material Independence & Circular Batteries, en Groeien met Groen Staal.



### Nederland van het stikstofslot

Onze inzet is erop gericht om Nederland van het stikstofslot te halen. Daarvoor zetten we in op verbetering van natuur, evenwichtige reductie van stikstofemissies in alle sectoren, en creëren van ruimte via stikstofbank, drempelwaarden en aanpassing van EU-regels. Om dit mogelijk te maken pleiten we onder andere voor:

- Operationaliseren van het volledige 'trappetje' van Remkes: uitkoop, innovatie, omschakelen, extensiveren en verplaatsen;
- behoud van het transitiebedrag (24,3 miljard<sup>50</sup>) om deze stappen te ondersteunen;
- doelsturing op bedrijfsniveau middels emissiereductiedoelstellingen, waarbij emissiereductie onomstreden kan worden aangetoond (meten);
- een juridische en ecologische onderbouwde drempelwaarde per gebied om vergunningverlening weer mogelijk te maken;
- toepassing van Europese versnellingsopties (gebiedsgerichte versnelling en aanmerking van projecten als overstijgend publiek belang) om vergunningverlening te vergemakkelijken
- intern en extern salderen mogelijk houden: wetsvoorstel intern salderen niet verder uitwerken en extern salderen niet versoberen.

Absolute prioriteit voor de komende jaren op het gebied van ruimte heeft daarom:

- **Het bouwen van méér woningen is de beste oplossing om tot meer betaalbare woningen te komen:** dit vraagt bovenal om meer bereikbare en betaalbare woningbouwlocaties. Hiervoor moeten taboes over waar wel en niet gebouwd mag worden doorbroken worden. Bovendien mag stikstof (zie kader) geen belemmering meer zijn voor het bouwen van woningen.
- **Behoud en uitbreiding van ruimte voor werk en circulaire economie:** dit is essentieel om tot geslaagde transities te komen. Tekorten aan bedrijfsruimte moeten worden ingelopen, want er is minimaal 7.000 hectare bedrijventerrein nodig tot 2030.<sup>51</sup> En er moet ruimte worden gevonden voor de inpassing van een (circulaire) economie in transitie. Slechts 2,6% van Nederland is voor ruimte voor werken (zie tekstkader op blz. 31).
- **Oplossen van netcongestie:** de uitdaging van het overvolle elektriciteitsnet is zo groot dat het vraagt om een planmatige uitrol zoals we ooit ook de gasinfrastructuur hebben aangelegd na de ontdekking

van het Gronings gas. Stikstof mag geen belemmering meer zijn. De uitbreiding zal lang duren. Voor de korte termijn is daarom het snel invoeren van oplossingen die het net ontlasten of slimmer benutten essentieel.

- **Vlottrekken vergunningverlening:** het stokken van de vergunningverlening is de belangrijkste reden voor het tot stilstand komen van Nederland. Het is dus ook een wezenlijke oorzaak van de heersende maatschappelijke onvrede. Stikstof is onderdeel van dit probleem, maar procedures duren ook veel te lang door krapte op de arbeidsmarkt (bij onder andere de overheid en de rechterlijke macht) en gebruik van procedures door onder andere omwonenden en belangengroepen.
- **Natuur-inclusief en klimaat-adaptief bouwen:** we kunnen gebieden zo inrichten dat ze naast hun primaire functie (woningbouw, bedrijvigheid, energie) óók bijdragen aan een groener en gezonder Nederland. Ook is van belang dat we als gevolg van klimaatverandering rekening houden met risico's, zoals een hogere zeespiegel, verzilting,

droogte en overstroming, door klimaat-adaptief te bouwen.

- **Aandacht voor een gezonde leefomgeving:** voor verdere ruimtelijke ontwikkelingen, zowel woningbouw, als bedrijventerreinen, industrie en infrastructuur (boven- en ondergronds) is het cruciaal dat bedrijfsleven en overheden doorlopend in gesprek blijven met bewoners en andere belanghebbenden en oog hebben voor de aard van de werkzaamheden, zo stil en schoon mogelijk, en de effecten op de leefomgeving. Tegelijk moeten we ook de risico's die er zijn beter in perspectief plaatsen.
- **Aandacht voor de beschikbaarheid en kwaliteit van drinkwater:** De beschikbaarheid van voldoende water staat onder druk door (periodes van) droogte, de slechtere kwaliteit van het oppervlaktewater en de verzilting. De kwaliteit van ons water moet beter (zeker gelet op de KDW per 2027), net als het aanbod, omdat ons land groeit en we eerder meer dan minder water nodig hebben. We zullen ook slimmer met ons water moeten omgaan; meer opslaan en minder

afvoeren. Ook moeten bedrijven, net als burgers, efficiënter omgaan met water door watergebruik vaker circulair te maken. Ook kunnen we nog beter zorgen dat we de juiste kwaliteit gebruiken voor de juiste toepassing. Niet alles hoeft zuiver drinkwater te zijn.

- **Verbeteren mobiliteit:** ten aanzien van mobiliteit blijft onze agenda uit 2021 onveranderd en zijn met name rond belangrijke economische knelpunten snel nieuwe investeringen nodig. Ook waar het gaat om extra ov en het oplossen van wegenknelpunten zijn stikstof en vergunningverlening belangrijke *showstoppers*.



<sup>50</sup> Tijdelijke wet Transitiefonds landelijk gebied en natuur | Tweede Kamer der Staten-Generaal.

<sup>51</sup> <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2023/10/13/kabinet-meer-en-betere-fysieke-ruimte-voor-bedrijvigheid-nodig-in-2050>.

### 3.3.2 Klimaatneutraal; focussen op uitvoeren in plaats van beleid

Voor wat betreft het onderwerp 'klimaatneutraal' zijn er de afgelopen 3 jaar veel maatregelen genomen en plannen gemaakt om als land de doelen van Parijs en de EU te halen (-55 procent CO2 in 2030). Ondernemers en burgers hebben op basis daarvan beslissingen genomen en investeringen gedaan. Het PBL geeft aan dat de Klimaatdoelen in zicht zijn. Het is nu een kwestie van 'pas op de plaats' qua (nieuwe) plannen en beleid. Alle focus en energie moet gericht zijn op de uitvoering van de bestaande plannen én het oplossen van de problemen waar Nederlanders dan tegenaan lopen. Het oplossen van netcongestie is daarbij van zeer groot belang, evenals het doorzetten van de verduurzaming van de maakindustrie en het mogelijk maken van stappen door het mkb.



We zien verder dat de kosten van elektrificatie steeds hoger worden, ook door de aanhoudende verhoging van de nettarieven. Om het investeringstempo in elektrificatie op peil te houden, net als voorziening voor toekomstige generaties, zijn ook publieke investeringen nodig. Van groot belang is ook dat het tempo van de verduurzaming van de reële economie en de financiering en verzekeraarbaarheid daarvan, gelijke tred houden.

### 3.3.3 Circulair; nu de stap naar de toekomst maken

Er is op het gebied van circulariteit al veel gebeurd de afgelopen jaren. Qua recycling zijn we koploper in Europa. Het denken is versneld en mede daardoor is de enorme complexiteit van het vraagstuk duidelijker geworden. De geopolitieke spanningen, en het daar uit volgende besef van onze afhankelijkheid voor cruciale grondstoffen van een zeer beperkt aantal landen, geven extra aanleiding om echt haast te maken met het hergebruik en 'in huis houden' van de grondstoffen die al in Nederland (en Europa) in omloop zijn. We moeten circulariteit veel meer als kans zien voor het versterken van onze leveringszekerheid en voor het toekomstig verdienvermogen. De belangrijkste prioriteit om de komende jaren meer tempo en meer schaal te bereiken is:

- **Intensieve publiek-private samenwerking om circulaire ketens te ontwikkelen:** per keten moeten alle spelers om tafel onder regie van het Rijk om te bedenken wat er nodig is, zowel in de fysieke omgeving als aan (oplossen van knellende) wetgeving als aan stimulerend instrumentarium (normeren, beprijzen, subsidiëren). Vervolgens moeten we de uitvoering daarvan met elkaar nauwgezet monitoren en aanjagen.
- **Daarnaast willen we een aanjager zijn in Europa:** omdat we ketens alleen op Europese schaal écht circulair maken, want we verhandelen producten op de Europese markt, vervoeren reststoffen over grenzen en zijn gebaat bij een gelijk (Europees) speelveld.

### Rijnlands model 2.0 acties – voor een duurzaam Nederland

#### Wat het bedrijfsleven 'extra' zou doen voor Nederland (koers 2021)

Wij maken een beeld van hoe een circulair en klimaatneutraal Nederland er in 2050 uit kan zien met accent op de industrie die aan de basis staat van onze productieketens.

#### Wat er is gebeurd

Een belangrijke bijdrage leverden wij door met een alliantie van LTO, Natuurmonumenten, Bouwend Nederland en Natuur & Milieu een plan (met draagvlak) op te leveren om Nederland van het stikstofslot te halen. Bovendien kwamen wij met een plan voor 60 procent minder CO2-uitstoot in 2030 in de basisindustrie. Dit plan was de invulling van het voornemen wat wij in 2021 formuleerden:

Op de grote thema's ruimte, klimaatneutraal en circulair zal de inspanning van het bedrijfsleven de komende jaren groot zijn. Intensieve samenwerking tussen landelijke en lokale overheden en bedrijven is onmisbaar. Overheden kunnen het bedrijfsleven daarbij wel beter benutten, zoals bijvoorbeeld bij de vergunningverlening.

Net als de overheid kunnen bedrijven het op deze thema's niet alleen. Maar als het gaat om natuurherstel kunnen zij wel degelijk veel 'op eigen doft'. Bij natuurherstel ligt in de maatschappelijke discussie veel focus op de Natura 2000-gebieden. Maar alle beetjes helpen als het gaat om het bevorderen van biodiversiteit. Daarom starten we een programma dat zich richt op groene en leefbare omgevingen. Samen met onze duurzame bedrijven en brancheverenigingen kunnen we natuur-inclusief bouwen stimuleren en bestaande bedrijfsgebouwen en terreinen vergroenen om zo bij te dragen aan het herstellen van biodiversiteit. Wij zullen bovendien met een beleidsagenda komen voor natuur-inclusief bouwen.

Op het gebied van circulariteit zullen wij nationaal doorgaan met het ontwikkelen van de circulaire ketens die wij in 2021 hebben aangewezen. In Europa zetten we ook in op het ontwikkelen van deze ketens door bijvoorbeeld te pleiten voor EU-kaders voor hernieuwbare koolstoffen en kritieke grondstoffen.

### 3.4 Veiligheid en economische weerbaarheid

#### Onze inhoudelijke agenda

Hoewel niet als aparte pijler van brede welvaart stonden ook in 2021 onderdelen van economische weerbaarheid in onze koers, zoals het belang van strategische autonomie, cybersecurity en de NAVO-norm van 2 procent.

#### Nieuwe accenten

Door de oorlog in Oekraïne en de houding van Rusland is voor het eerst sinds het einde van de koude oorlog de veiligheid van ons land in het geding. Daar komt bij dat de VS het militair minder voor ons op zal nemen. Europa heeft bovendien belang bij minder afhankelijk te zijn van de VS om zo meer vrijheid te hebben om haar eigen koers te bepalen, bijvoorbeeld in de relatie met China.

Onze afhankelijkheid van andere landen in de wereld voor energie en essentiële grondstoffen, technologie, die onmisbaar zijn voor het functioneren van onze vitale sectoren, maakt Europa (en Nederland) eveneens kwetsbaar. Ook bedreigen cybercriminelen en statelijke actoren dag in, dag uit onze vitale processen, netwerken en bedrijfsgeheimen. Deze nieuwe realiteit vraagt om een sterk Europa dat zijn eigen broek op kan houden gecombineerd met een eigen sterke bedrijvenbasis.

Daarom moet de komende jaren, ook in Europees verband, hoge prioriteit gegeven worden aan:

**1. In hoog tempo opvoeren van onze militaire slagkracht:** in dit vijandige veiligheidsklimaat moeten Europa en Nederland een enorme stap vooruitzetten. De Europese- en nationale capaciteit, weerbaarheid en bereidheid om op te treden moet dringend worden vergoot. Daarom moeten we in woord en vooral ook in daad voldoen aan de NAVO-norm van tenminste 2 procent. De Nederlandse industrie moet daarin goed gepositioneerd worden. Juist ook omdat dit ook een kans is voor het versterken van onze

innovatiekracht en daarmee ons (toekomstig) verdienvermogen (zie hoofdstuk 3.1). Ook moet er concreet worden nagedacht over verschillende scenario's wanneer, als de situatie zich voordoet, we noodgedwongen moeten overstappen op een *oorlogseconomie*. Het is van essentieel belang dat dit publiek-privaat wordt opgepakt.

**2. Vormgeven strategisch industriebeleid:** strategisch industriebeleid moet een helder integraal antwoord bieden op de geschetste geopolitieke ontwikkelingen, de snelheid van nieuwe technologie én onze toenemende afhankelijkheden van een aantal kritische materialen en grondstoffen. Daarbij is ook van belang dat het Europees industriebeleid verder wordt ontwikkeld en dat er een goede Nederlandse invulling komt, bijvoorbeeld door versnelde aanleg van de infrastructuur om te kunnen verduurzamen en om onafhankelijker te worden van andere machtsblokken. Het voorbeeld van de [sectoragenda](#) voor de maritieme maakindustrie kan daarbij als inspiratie dienen voor nieuw strategisch industriebeleid (zie box).

**3. Maken en uitvoeren van een strategisch**

#### Sectoragenda maritieme maakindustrie

De maritieme maakindustrie is belangrijk voor Nederland. Wij leven met water en de industrie is essentieel voor onze veiligheid, de energietransitie en het verdienvermogen van Nederland. De sector agenda *No guts no Hollands glorie* is een breed gedragen sectoragenda waarmee invulling wordt gegeven aan actiever en groen industriebeleid voor de sector. De sectoragenda geeft aan hoe belangrijk de scheepsbouw is voor Nederland. Er wordt gekeken waar de kansen liggen en hoe de maritieme sector weer versterkt kan worden. En hoe onwenselijke afhankelijkheden op bijvoorbeeld veiligheidsgebied voorkomen kunnen worden. De sectoragenda is wederkerig en vraagt evenveel van de overheid als van de sector. Een Rijksregiebureau Maritieme Maakindustrie wordt verantwoordelijk voor de uitvoering van de agenda.

Wat wij in 2021 zeiden dat er moet gebeuren	Wat er is gebeurd
Onder het hoofdstuk 'circulariteit' werden beleidsprioriteiten genoemd die leiden tot meer autonomie op het gebied van grondstoffen	Zie hoofdstuk circulariteit.
Werken aan strategische autonomie, maar zonder door te slaan naar protectionisme	De Europese Commissie heeft in januari 2024 haar economische veiligheidsstrategie gepresenteerd. Een aanpak met een combinatie van 'promote', 'protect' en 'partner'. Nederland moet gericht zijn op <i>open strategische autonomie</i> ; het creëren van wederzijdse afhankelijkheden en het opzetten van zgn. 'control points' voor vitale processen en grondstoffen.
Tegenwicht bieden aan economische powerplay vanuit de VS en China. EU-mededingingsbeleid gericht op wereldmarkt	Zie hoofdstuk economie.
<b>Europees veiligheidsbeleid</b> Nederland moet naar NAVO-norm van 2 procent en dit geldt slim inzetten ten behoeve van eigen industrie	De oorlog in Oekraïne heeft de tekortkomingen in onze militair-industriële slagkracht blootgelegd. Nederland is op weg naar wettelijke vastlegging van de 2 procent NAVO-norm.
Aandacht voor ondermijning	Nederland vervult een centrale rol in de internationale drugshandel en ondermijning is een groeiend probleem van het platteland tot in kwetsbare wijken van de grote steden.
Programmatische publiek/private aanpak cybersecurity	Nederland en EU zijn in het domein van cybersecurity afhankelijk van producten en diensten van bedrijven in derde landen. De risico's groeien en dit vraagt navenante aandacht.



**grondstoffenplan:** elementen daarin zijn een *grondstoffenobservatorium* (dat zicht geeft op de ketens in Nederland en de grondstoffen en halffabricaten die voor ons van belang zijn), circulaire programma's in cruciale waardeketens (zie hoofdstuk 3.3).

**4. Koesteren strategische posities voedsel en gezondheid:** voeding en geneesmiddelen zijn elementaire behoeftes van de mens en van publiek belang. Nederland heeft wereldwijd unieke posities op deze beide terreinen. Zowel kennis als bedrijfsleven zijn van internationaal topniveau. Bij de weerbaarheid van Nederland hoort ook het koesteren van deze stevige

posities, als onderdeel van het strategisch industriebeleid.

**5. Sterke handelspolitiek:** het klassieke model van het afsluiten van vrijhandelsverdragen en investeringsakkoorden is ingrijpend veranderd. We hebben de geopolitieke dimensie van handel veronachtzaamd. Handel is nodig om ons te verbinden met gelijkgestemde partners in de wereld, om grondstoffen veilig te stellen én te zorgen voor kritische afhankelijkheden (*control points*; zie hoofdstuk 2). Een positieve grondhouding rondom een brede waaier aan handelsverdragen is daarom onmisbaar. Bij Nederland past geen *'achter de dijken'* beleid.

**6. Veilig ondernemen:** het beeld van Nederland als *'Narcostaat'* leidt tot een golf van liquidaties, vermenging van boven- en onderwereld (oftermijning), witwassen van grote sommen (contant) geld, bedreiging van ondernemers en diens personeel, afpersing en omkoping. Naast het algemeen maatschappelijk ontwrichtende effect op de samenleving, zorgt het beeld van Nederland als narcostaat ook voor een slechter vestigings- en investeringsklimaat voor ondernemers. Bedrijven leiden financiële schade door deze criminaliteit. Een veiliger Nederland vraagt om intensievere publiek-private samenwerking waardoor de schaarse capaciteit voor opsporing effectiever ingezet kan worden en het bedrijfsleven meer mogelijkheden heeft om zelf preventief te kunnen acteren, ook om witwassen tegen te gaan.

**7. Cybersecurity is topprioriteit:** cybercriminaliteit is een groeimarkt voor criminelen en statelijke actoren. Om criminelen en andere landen buiten de deur te houden en ongewenste effecten op de samenleving te voorkomen, moet het bedrijfsleven meer mogelijkheden krijgen om op een veilige manier informatie- en gegevens te delen met elkaar en handhavingsinstanties. Zo kan er snel en doeltreffend worden ingegrepen.

**8. Digitale autonomie:** digitale technologie vormt een steeds wezenlijker deel van ons dagelijks leven. Dat maakt het van publiek belang dat digitale systemen altijd werken en we controle hebben over het toepassen daarvan. Dat wordt ook wel *digitale autonomie* genoemd. Doordat digitale innovatie steeds meer plaatsvindt buiten de EU neemt ook onze afhankelijkheid echter toe. Om grip te houden op de digitale transitie moet de EU haar digitale autonomie vergroten. Het helpt dan om te kijken hoe de digitale wereld in verschillende lagen is opgebouwd ('de stack') van grondstoffen tot digitale diensten. Op iedere laag, en de verbinding ertussen is het zaak om bewust te zijn van afhankelijkheden én control points.

### Rijnlandsmodel 2.0 – voor een Veilig en economisch weerbaar Nederland

Het bedrijfsleven staat voor grote uitdagingen op het gebied van cyberveiligheid en cyberweerbaarheid. Waar multinationals en grote ondernemingen al goed zijn ingespeeld op het voorkomen en monitoren van mogelijke cyberdreigingen, loopt het mkb op een aantal fronten achter. Om het mkb een been bij te laten trekken, moeten groot en klein elkaar helpen en samen effectieve oplossingen en strategieën ontwikkelen om op grote schaal de cyberweerbaarheid van het bedrijfsleven te vergroten. Bedrijven moeten niet alleen inzetten op preventieve maatregelen maar ook op *incident respons*. Aanstaaende wet- en regelgeving en daarmee samenhangende tools kunnen zorgen voor verbetering van cyberweerbaarheid van zowel groot als klein.



## 4. Samenwerken in een Rijnlands model 2.0

### Wat bedoelen we met een Rijnlands model 2.0?

De nieuwe richting die wij in 2021 insloegen ging enerzijds over onze inhoudelijke agenda. Daarnaast hebben we gekeken naar de rol van het bedrijfsleven. Onze nieuwe koers ging daarbij om *verantwoordelijkheid nemen voor de externe effecten van de bedrijfsvoering*. Maar ook wilden we actiever kijken waar het bedrijfsleven kan bijdragen aan maatschappelijke vraagstukken. Zoals we in 2021 al signaleerden, is de overheid namelijk overbelast en is juist het bedrijfsleven in staat om dingen voor elkaar te krijgen of om te helpen (zie kader) met slimme oplossingen.

Het bedrijfsleven, groot en klein, helpt daarbij graag. Ondernemers zijn oplossers. Zij hebben de kennis en veranderkracht om zaken voor elkaar te krijgen. Zij willen heel graag onderdeel zijn van de oplossing van de grote problemen van Nederland.



### Hulp bij maatschappelijke vraagstukken

Ondernemers kunnen de overheid op verschillende manieren helpen. Van pro bono meewerken, zoals bijvoorbeeld de mensen die tijdens de coronacrisis ter beschikking werden gesteld door grote bedrijven waardoor het lukte om de testcapaciteit in twee maanden te verdriedubbelen, tot de meer gebruikelijke manier waarbij de overheid werkzaamheden uitbesteedt aan bedrijven.

We noemden deze rol van verantwoordelijkheid nemen en samenwerking het *Rijnlands model 2.0*. Dit naar het Rijnlands denken wat in Nederland altijd heeft bestaan en anders dan het Angelsaksische model bij bedrijven niet alleen de belangen van aandeelhouders, maar ook die van medewerkers en klanten centraal stelt. *Rijnlands 2.0* voegde daar een vierde partij aan toe: de samenleving als geheel. De kunst is al deze belangen te verzoenen, voor lange termijn duurzame waarde creatie, waarbij vanzelfsprekend het belangrijk blijft dat kapitaal voldoende rendeert en naar ons land blijft stromen om ons door de grote transities te leiden en ons toekomstig verdienvermogen te waarborgen.

### Overheid is overbelast

Een nieuw Rijnlands elan vraagt onmiskenbaar ook iets van de overheid. We constateerden dat er enerzijds sprake is van een roep om een sterkere overheid, maar dat anderzijds dus ook zichtbaar is dat diezelfde overheid zwaar 'overbelast' is qua uitvoeringstaken. Dit heeft veel oorzaken die zich laten samenvatten als een te grote afstand tussen beleid en uitvoering. En veel kennis bij ondernemers van de praktijk blijft onbenut.

De uitvoering van beleid is de afgelopen jaren daarbij op veel terreinen nog verder vastgelopen dan we in 2021 al hadden geconstateerd. Recente rapporten ondersteunen deze analyse. Zo wordt in de

recente [Staat van de uitvoering](#) aangegeven dat de complexiteit van de wetgeving en de stapeling van beleid de grootste knelpunten zijn voor burgers, ondernemers en uitvoeringsorganisaties.<sup>52</sup> Het oplossen van alle vraagstukken staat of valt de komende jaren met uitvoering. Een overheid die zaken voor elkaar krijgt, in praktijk. De focus van zowel politici als ambtenaren moet dáár naar toe. Niet naar nieuwe plannen, doelen of regels.

### Wat hebben we gedaan?

In hoofdstuk 3 hebben we al de specifieke 'Rijnland 2.0' acties per pijler weergegeven. Hieronder wat we hebben gedaan om het denken rondom externe effecten van de bedrijfsvoering en de ideeën over ook maatschappelijke initiatieven die daar niet direct aan verbonden zijn verder te brengen:

- **OECD-Guidelines:** voor het kunnen nemen van verantwoordelijkheid voor je externe effecten zijn commitment en transparantie essentieel. Het Nederlandse bedrijfsleven committeerde zich daarom in onze nieuwe koers aan de OECD-guidelines op het gebied van internationale ketens. In 2023 hebben wij de update daarvan door de OECD actief ondersteund. In 2021 kwamen wij bovendien in de SER tot een advies over internationaal maatschappelijk ondernemen voor Europese regelge-

ving. De totstandkoming van (werkbare) Europese wetgeving op dat gebied hebben wij in Brussel ondersteund.

- **Transparantie vergroten:** op het gebied van transparantie introduceerden wij de [Tax Governance Code](#). Deze code heeft als doel meer inzicht te geven in de belastingstrategie van grote internationale ondernemingen en wat zij betalen in de landen waar ze actief zijn. Deze Code gaat verder dan welke (aanstaande) wetgeving of (zelf)regulering ter wereld dan ook en vrijwel de hele AEX doet inmiddels mee net als grote familiebedrijven en coöperaties. We gaven in 2021 ook aan de visie uit onze koers te willen incorporeren in de Nederlandse Corporate Governance Code. Deze update van de Code is onlangs afgerond waardoor lange termijn waardecreatie meer gewicht kreeg.
- **Bruginfra en projecten met impact:** wij hebben conform onze koers uit 2021 de verbinding naar de samenleving versterkt en uitgebouwd, op alle niveaus (lokaal, regionaal en nationaal) en op allerlei maatschappelijke thema's. We deden dat onder andere door de opzet van een 'bruginfrastructuur' en een community van 'bruggenbouwers'. Hiermee zijn vele initiatieven ontdekt en ontwikkeld en is de deelname van bedrijven daaraan gestimuleerd. Denk bijvoorbeeld aan [Warme huiskamers](#) en

het programma [NL werkt aan werk](#) voor een betere arbeidsmarkt. Als het gaat om buiten de eigen bedrijfsvoering bijdragen aan de samenleving zullen wij de aanpak van de Brug-infrastructuur de komende jaren met enthousiasme voortzetten. De Bruginfrastructuur wordt verder versterkt onder de vlag van onze *Stichting Nederland Onderneemt maatschappelijk* met focus op de grote transitie van ons land.



<sup>52</sup> [Uitvoeringsorganisaties trekken aan de bel - Staat van de Uitvoering.](#)

### Concrete acties komende jaren

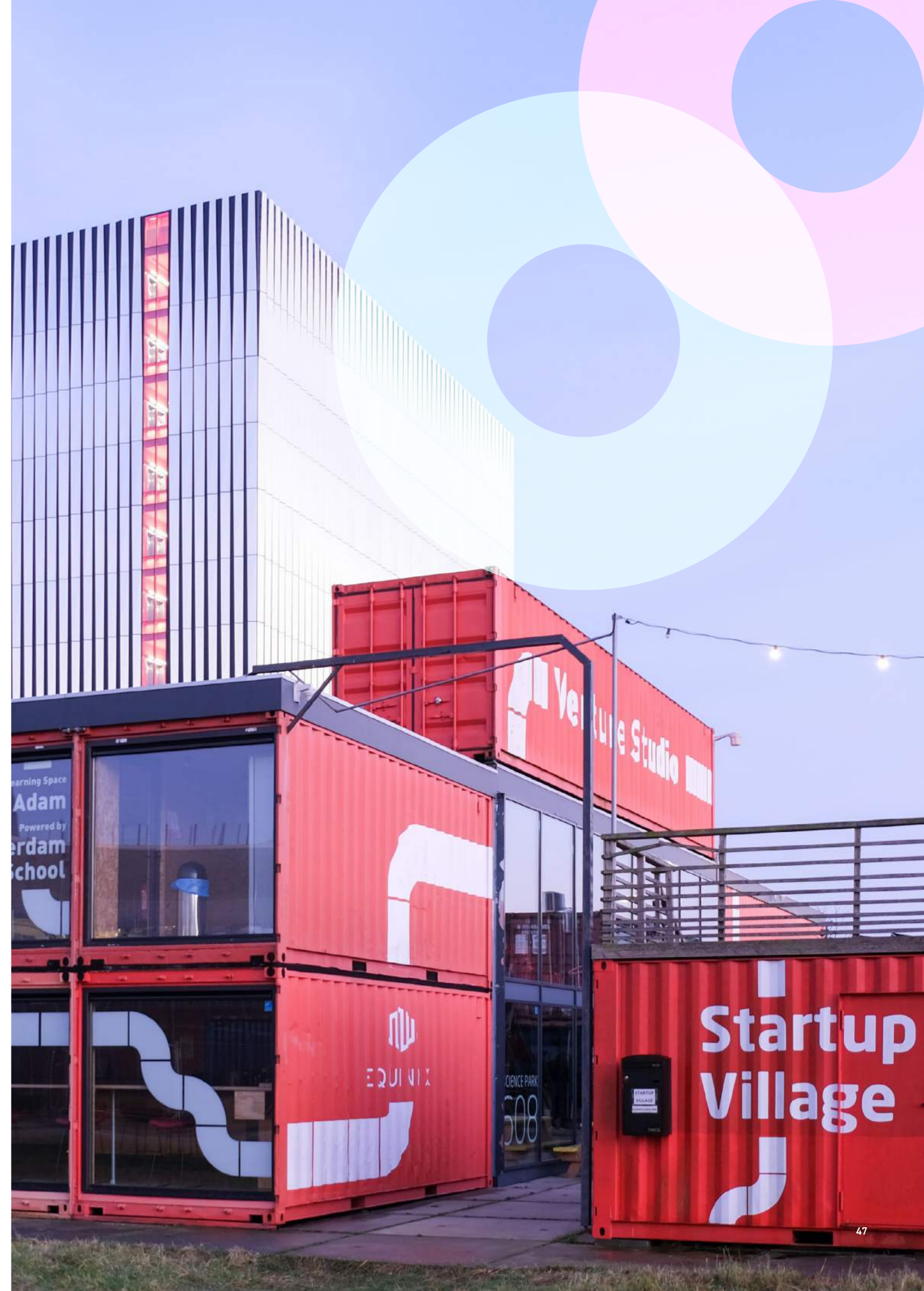
- **Externe effecten in kaart brengen:** veel ondernemingen krijgen te maken met de implementatie van een enorme hoeveelheid (Europese) wet- en regelgeving zoals CSRD en CSDDD om te rapporteren over hun externe effecten.<sup>53</sup> Nederlandse bedrijven (inclusief ook veel mkb'ers) zullen daar hun handen aan vol hebben. Belangrijk is dat we hierbij een lerende aanpak gebruiken. Want externe effecten goed in kaart brengen en er actief op sturen is complexer dan veel mensen denken. Ook zullen we het mkb hierin mee moeten nemen door ontwikkeling van onder andere een goede informatiecampagne met praktische tools en inzichten.
- **Maatschappelijk verantwoord ondernemen in internationale ketens;** dit willen we de komende jaren via de convenantenaanpak in de SER helpen in praktijk te brengen met tal van nieuwe ketens waarmee we aan de slag gaan.
- **Tax Governance Code:** wij zetten de schouders onder de verdere uitrol van de *Tax Governance Code*. Deze moet internationaal navolging gaan krijgen.

- **Nieuwe vormen van het betrekken van de maatschappij:** we gaven al aan dat het Rijnlands 2.0 een vierde partij toevoegde rondom de governance van bedrijven: de samenleving als geheel. Er zijn verschillende manieren om dit verder vorm te geven. Te denken valt aan *stewardship*-bedrijven<sup>54</sup>, het betrekken van stakeholders in een maatschappelijke adviesraad of winstdeling en participatie van werknemers. Verschillende wetenschappers hebben hiervoor denkrichtingen aangedragen.<sup>55</sup> We willen in dialoog of, en hoe we deze denkrichtingen verder kunnen brengen. Dit past in onze visie van een Rijnlands model 2.0.
- **Blijvende inzet op brede maatschappelijke coalities:** op veel fronten werkten we afgelopen jaren met succes aan unieke maatschappelijke coalities van ngo's, vakbonden, politiek en andere stakeholders op een veelheid aan onderwerpen. Dit zullen we onverminderd blijven doen juist komende jaren. De werkelijkheid is namelijk dat niemand de grote vraagstukken waar ons land voor staat alleen kan oplossen. Dit kan ook bijdragen aan het minder belasten van de overheid.

<sup>53</sup> Bestuitsvorming over de CSDDD vindt nog plaats.

<sup>54</sup> 'Stewardownership' is een vorm van structurering van een bedrijf om het maatschappelijke doel daarvan te borgen. Hiervoor is in toenemende mate belangstelling van ondernemers, met name bij bedrijfsverdracht.

<sup>55</sup> [Opinie | Sta bedrijven niet langer toe de belangen van de samenleving in de wind te slaan - NRC](#).





# 5. Financieel kader

**In 'Ondernemen voor brede welvaart' hebben we een meerjarige publieke investeringsagenda gepresenteerd van 10 miljard euro per jaar vanaf 2025, met een vergelijkbaar bedrag door het bedrijfsleven. Dat is omvangrijk, maar de grote transities maken dit noodzakelijk.**

Op heel veel terreinen, zoals kennis en innovatie (groeifonds), wetenschap (wetenschapsfonds) klimaat (klimaatfonds) en stikstof (stikstofonds) zijn deze publieke middelen nu ook beschikbaar. Behoud van deze middelen is van belang om private investeringen te stimuleren.<sup>56</sup> Met name in infrastructuur<sup>57</sup> en woningbouw<sup>58</sup> zijn nog stappen nodig om te komen tot de in onze oorspronkelijke investeringsagenda benodigde publieke investeringen.

De uitdagingen zijn hier bovendien eerder toe- dan afgenomen.

Ook een versnelde en verdere verduurzaming maakt een directe versterking van het elektriciteitsnet noodzakelijk. Door deze op een andere manier te financieren (collectief) blijven de energiekosten voor huishoudens en bedrijven voorspelbaar en behapbaar (zie kader).

## Energie infrastructuur zien we als collectief goed

- De klimaatopgave vraagt investeringen in energie-infrastructuur en adaptatie. Dit zijn eenmalige uitgaven, waarvan iedereen profiteert,
- Urgent is met name de aanpak van de gebrekkige energie infrastructuur. Dit vraagt om directe versterking van het elektriciteitsnet en collectivisering van betaalbare toegang tot elektrificatie,
- Nu worden uitgaven voor de energie-infrastructuur via een opslag op de energierekening gefinancierd, wat de kosten voor huishoudens en bedrijven hoog en onvoorspelbaar maakt en daarmee de energietransitie onnodig vertraagt,
- Omdat deze investeringen in de energie-infrastructuur een collectief belang dienen, urgent zijn en een tijdelijk karakter hebben, is ons voorstel dat deze uit de collectieve middelen of staatsschuld gefinancierd worden i.p.v. naar gebruikers doorberekend.

Ook voor de nieuwe pijler *weerbaarheid* zijn middelen nodig:

- Om versneld minder afhankelijk te worden van grondstoffen uit andere landen en onze milieuoetafdruk te verkleinen is een combinatie van (Europees) normeren en financiële ondersteuning voor de circulaire economie van belang. Er liggen hier ook kansen voor Nederlandse bedrijven om voorop te lopen in circulaire producten en het biedt kansen voor de agrosector die momenteel onder druk staat: bio-materialen met hoge toegevoegde waarde als nieuw verdienmodel.
- De defensie-uitgaven moeten tenminste worden vastgelegd op 2 procent van het bbp.

*Verstandig begrotingsbeleid* blijft daarbij belangrijk. Onze staatsschuld behoort tot de laagste in Europa, zeker als we de toekomstige belastingclaim van ons gespaarde pensioenvermogen zouden meerekenen. Dat houden we graag ook zo. De coronacrisis heeft ons het belang geleerd van een schokbestendige begroting. Het is ook van belang gelet op de uitgaven, zoals voorzien door de Studiegroep Begrotingsruimte voor klimaat, rente, vergrijzing en zorg. Niemand heeft er belang bij om deze rekeningen door te schuiven naar volgende generaties.

De volgende zaken zijn van belang:

- **Verstandig begrotingsbeleid vraagt om handhaven van principes zoals scheiding van uitgaven en inkomsten en één integraal besluitvormingsmoment.** Ook zijn concrete *meerjarige* afspraken over de onderliggende begrotingsregels/kaders van belang. Dat gaat het in het bijzonder om een afspraak over het uitgavenkader (hoeveel geld maximaal jaarlijks mag worden uitgegeven) en het inkomstenkader (hoeveel belastingen en premies worden opgehaald in een jaar, helder uitgesplitst naar burgers en bedrijven).

• **Prudente realiteitszin:** de stand van de overheidsfinanciën maakt het mogelijk om veel realistischer te ramen (in plaats van een *bias* waarmee vooral meevallers worden ingebouwd). Dat bevordert bovendien ook de begrotingsdiscipline. Bovendien bieden de nieuwe begrotingsafspraken in Europa een zekere ruimte om, via co-financieringsmodellen, een aantal van de in deze update geschetste investeringen, buiten de kaders te houden. Waar mogelijk moet Nederland deze ruimte benutten.

• **Investeren in vergroten van verdienvermogen beste middel voor gezonde overheidsfinanciën.**

- EMU-schuld en -tekort worden uitgedrukt als percentage van het bbp (van wat we met elkaar verdienen). Met een hoger bbp vallen schuld- en tekort quotes dus lager uit. Het inzetten op meer groei is alleen al daarom goed voor de overheidsfinanciën. Groei levert meer belastingopbrengsten en minder uitgaven, bijvoorbeeld voor sociale zekerheid.

- De groeivoorzichten voor onze economie zijn pover. De arbeidsproductiviteit groeit per jaar deze eeuw zo'n 0,7 procent per jaar, de helft van wat we gewend waren. In delen van de publieke sectoren is de productiviteit zelfs trendmatig negatief (zoals in de ziekenhuiszorg en in het openbaar bestuur). Met hogere productie per gewerkt uur kunnen ook personeelstekorten teruggedrongen worden.

- Nederland kan productiever worden door te investeren. Door de overheid en bedrijven hierin te faciliteren. Investeren zijn uitgaven die ons groei vermogen van onze economie verhogen. Denk aan uitgaven aan R&D, innovatie, onderwijs en digitalisering. Essentieel voor het groeivermogen is ook versterking van het vestigingsklimaat. Dat is door de afgelopen jaren door lastenverzwaringen flink aangetast.

<sup>56</sup> Dat betekent niet noodzakelijkerwijs dat dit per sé via een fonds moet.

<sup>57</sup> Het ging daarbij om schaalspelingen in logistiek en mobiliteit en het oplossen van tekorten in het MIRT/mobiliteitsfonds voor met name onderhoud van de weg- en spoorinfrastructuur.

<sup>58</sup> De afgelopen jaren zijn telkens incidenteel middelen vrijgemaakt om de onrendabele toppen van woningbouw bij gemeenten te overbruggen. Berekeningen van BZK laten zien dat er tot 2030 een publieke investeringsopgave voor woningbouw van 2 tot 2,5 mld per jaar ligt.

## 6. Slot

De analyse uit ons [Brugproject](#) (2020) over de spanningen in onze samenleving is in 2024 helaas onveranderd actueel. Dat geldt ook voor de uitdagingen die wij destijds voor Nederland in kaart brachten. De urgentie op beiden is zelfs sterk toegenomen. Tegelijkertijd is de context waarin Nederland welvarend en gelukkig wil zijn ook drastisch veranderd op het gebied van ons verdienvermogen, technologische ontwikkelingen en de geopolitieke situatie. Daarom verandert de inhoudelijke beleidsagenda voor Nederland die we in 2021 hebben uitgezet weliswaar niet, maar moet een aantal prioriteiten op het gebied van met name onze weerbaarheid veel meer focus krijgen:

- het opbouwen van onze militaire capaciteit.
- onafhankelijker worden waar het gaat om cruciale grondstoffen.
- een stevig been bijtrekken om op nieuwe sleuteltechnologieën zodanig wereldwijd koploper te worden dat andere landen ook afhankelijk zijn en blijven van ons.
- dat geldt ook voor de prioriteiten die gaan helpen om de toegenomen maatschappelijke onvrede te adresseren: zoals snel meer huizen bouwen, implementeren van de afgesproken arbeidsmarkthervormingen én sociale innovatie, zodat mensen meer grip gaan ervaren prive en op de werkvloer.

Tot slot zetten ondernemers zich graag in om samen met de overheid de grote vraagstukken waar Nederland voor staat op te lossen.



© VNO-NCW en MKB-Nederland, april 2024

Ontwerp: Tovision

Cover foto: Dirk Hol, Olaf Kraak, Phil Nijhuis,  
Flip Franssen, John van Hamond, Patricia Rehe,  
Robin Utrecht, Jean-Pierre Jans, Sander Koning,  
Sandra Uittenbogaart, Rob Engelaar, Venema Media,  
Erald van der Aa, Kees van de Veen, Koen van  
Weel, Kim van Dam/ANP